

ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐԸ

Հայ
քաղաքական
միտքը
անկախությունից
ի վեր

Ժիրայր Լիպարիտյան

ԴՏՀ 325
ԳՄԻ 66.3 (2Հ)
Լ 600

Թարգմանությունը Հասմիկ Հարությունյանի

Գիրքը հրատարակվել է եեղինակի ծախսերով

Լիպարիսյան Ժ.

Լ 600 Պետականության մարտահրավերը. Հայ քաղաքական միտքը անկախությունից ի վեր / Եր.: Նաիրի, 1999.- 204 էջ:

Գիրքը ներկայացնում է դարաբաղյան շարժումով և Հայոց պետականության ստեղծումով հայ ժողովրդի առջև ծառայած հիմնահարցերը և կարևորագույն իրադարձությունները, դրանց նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով և դրանցում խաղացած դերով բնութագրվում, ամբողջացվում է հայ քաղաքական միտքը ներկայացնող կուսակցությունների և գործիչների քաղաքական դիմանկարը, քաղաքական դաշտում ավանդական ռոմանտիզմի և պրագմատիզմի բախումը:

0803010413(35)
Լ 705(01)99 99

ԳՄԻ 66.3 (2Հ)

ISBN 5-550-01147-6

© «Նաիրի» հրատարակչություն, 1999

**Վանքարձուճ Գարարյանի
հիշարակին**

մարտից մինչև 1994թ.-ի սեպտեմբեր, ես, համատեղության կարգով, և բավական դժվարորեն, ծառայեցի մաև իբրև Արտաքին գործերի առաջին փոխնախարար: Հայաստանում աշխատանքիս յոթ տարիների ընթացքում ընդգրկված եմ եղել քաղաքականության ճևազորման և մի շարք երկրների, տարածաշրջանային ու միջազգային կազմակերպությունների հետ բանակցությունների մեջ, աշխատել եմ նոր պետության առջև ծառայած բախտորոշ խնդիրներից մի քանիսի, այդ թվում սույն գրքում որոշակի մանրամասնությամբ քննարկվող Գարաբաղյան հակամարտության և Թուրքիայի հետ հարաբերությունների հարցերի վրա: 1997 թ. սեպտեմբերին, անձնական պատճառներով, հրաժարական ներկայացրի և վերադարձա Քեմերից, Մասաչուսեթս: Վեց ամիսը տևեց յոթ տարի:

Նախնական այս ծանուցությունն ամբողջացնելու համար ընթերցողին պետք է տեղեկացնեմ մաև, որ դաստիարակվել եմ դաշնակցական կամ ՀՅԴ միջավայրում և երկար ժամանակ եղել եմ այդ կուսակցության անդամ: Դրա հիմնադիրներն ու պատմությունն ինձ համար եղել են ներքնյանքի աղբյուր, որպիսին եղել են մաև դրա շատ ղեկավարներ, որոնք 1918-ին հիմնադրել ու ղեկավարել են Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը: Թեև չէի ասի, թե համաձայն եմ նրանց բոլոր գործողություններին ու քաղաքականությանը, սակայն նրանք, իրենց սերնդակից ուրիշ ակամավոր անձանց հետ միասին, առանձնանում են իրենց անհատականությունների ուժով և մտավոր կարողություններով: Նրանցից մեկը՝ Առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանը եղել է իմ ռատցիչներից և իմ հաճախած դպրոցի՝ Բեյրութի Փարանջյան ճեմարանի տնօրենը: Նրան ճանաչելուս հանգամանքը միշտ մեջս անտասան է պահել Հայաստանի անկախ պետականության վերածննդի հանդեպ հավատը: Ես ՀՅԴ-ից դուրս եկա 1988-ի ղեկտեմբերին, երբ եզրակացրեցի, որ Հայաստանի ու Գարաբաղի ժողովրդական շարժման և այդ շարժման ղեկավարների հանդեպ Դաշնակցության ընդդիմադիր կեցվածքը պատահական չէ և հիմնված չէ անտեղյակության վրա: Թեև այս ուսումնասիրության մեջ Դաշնակցությանը հատկացված տեղը կարող է բացատրվել ՀՅԴ-ի հետ իմ ունեցած անհամաձայնություններով, սակայն կարծում եմ, որ այդ երևույթի պատճառն այն արտառովոր դիրքն է, որ ՀՅԴ-ն գրավել և դեռևս գրավում է հայ կյանքում:

Բացի այդ, այս աշխատանքում չի արժարժվում Հայաստանում տեղ գտած գործընթացների մեջ հարևան թե հեռավոր այլ պետությունների ունեցած դերը: Նման գանգառության հարցում իմ առաջին արդարացումն այն է, որ, որքան էլ այդ պետությունների դերը նշանակալի լինի, գիրքը կենտրոնանում է այն խնդրի վրա, թե ինչ կերպ են հարցերն ընկալվել ու սահմանվել հայ քաղաքական մտքի մեջ: Երկրորդ, հայերը պետք է ստանձնեն իրենց գործողությունների, դիրքորոշումների, որդեգրած ու վարած քաղաքականությունների և կատարած ընդդիմության պատասխանատվությունը, ինչպես նաև հնարավորությունների առկա տարրերակները նշմարելու հարցում իրենց թերացման կամ՝ տարրերակներ ստեղծելու իրենց անկարողության պատասխանատվությունը: Անկախ այն դերից, որ սեփական շահերի հետապնդման ընթացքում այլ պետություններ կարող են հատկացնել Հայաստանին, ամեն դեպքում, հայերն իրենք են, որ պետք է սահմանեն իրենց խնդիրները, օրակարգը, կենտրական շահերն ու ռազմավարությունը, ճշտորեն հաշվարկեն ուրիշներինը՝ լինեն այդ ուրիշները «բարեկամ», թե «քջեամի»: Իրենց գործն է որոշել այլ երկրի կամ որևէ այլ արտաքին ուժի հետ շահերի ընդհանրության կամ անհամատեղելիության աստիճանը: Մեղադրել այլ երկրների՝ այն դեպքում, երբ հայերն իրենք են, որ սխալ են ընկալել իրադրությունը, կարող է լավ քարոզչություն լինել, սակայն վատ պատմություն, վատ դեկլամարտ և վատ օրինակ: Այլ պետությունների որդեգրած քաղաքականությունների ու դիրքորոշումների քննադատության բացակայությունն այս գրքում չպետք է մեկնարանվի իբրև Հայաստանի ու հայ ժողովրդի վրա ներագրած զարգացումների հարցում պատասխանատվության նրանց ունեցած բաժնի բացառում: Այլ պետությունների դերի և հայ քաղաքականության վրա նրանց ներգործության հարցի քննարկման ժամանակը նույնպես կգա:

Եվ, վերջապես, այս գիրքը ո՛չ այն քաղաքականության պաշտպանությունն է, որին մաս են կազմել, և ո՛չ այն քննադատության ու գրոհների պատասխանը, որոնց ենթարկվել են՝ Հայաստանում իմ պաշտոնավարությունից առաջ, ընթացքում և հետո: Զննադատված լինելը կապված է աշխատանքի բնույթի հետ: Երբեմն ինձ բաժին է հասել ավելին, քան վատաակել են, հատկապես երբ այն, ինչ գրվել կամ ասվել է, որևէ քաղաքակիրթ հասարակության մեջ չէր կարող քննադատություն կոչվել:

Թեև ջանացել եմ օրյեկտիվորեն ներկայացնել ուրիշների դիրքորոշումները, զիրքը կանխակալ է. ամեն դեպքում՝ այն իմ վերլուծությունն է: Ես կարող եմ սխալ լինել կամ ժամանակը կարող է ցույց տալ, որ սխալ էի: Անկեղծորեն ասած՝ հույս եմ փայփայում սխալ լինելու, որովհետև այն, ինչ ասելու եմ, ընթերցողներից քչերին է սիրվելու և շատերին կարող է անհամգասացնել: Գրքում ներկայացվող վերլուծությունները շատերի կողմից կարող են մաև վտանգավոր համարվել: Սակայն, թերև, կարելի է մխիթարվել Օրսոն Ռուելսի հայտնած այն կարծիքով, թե «զաղափարը, որը վտանգավոր չէ, արժանի չէ զաղափար կոչվելու»:

Ես ստանձնում եմ այս գրքում ներկայացված յուրաքանչյուր կարծիքի, զաղափարի, վերլուծության պատասխանատվությունը: Այսպիսի ժամանակները վտանգավոր են մրանց համար, ովքեր իրադարձությունների իմաստը ցանկանում են տեսնել կամ տեղավորել հեռանկարայնության մեջ: Տեղեկատվության ու կարծիքների անողորմ հորձանուտի մեջ որոշել, թե ինչն է կարևոր կամ ինչը կարող է կարևոր լինել, ավելի լավ կլինի թողնել աստղագուշակներին: Սակայն, այնուամենայնիվ, մարդ, լինի քաղաքականություն մշակող, թե հետաքրքրված կողմնակի դիտող, մշտապես կոչված է բացատրելու իրադարձությունները, գնահատելու միտումները և դատողություններ անելու:

Եթե ներկայացվող վերլուծություններն ու տեսակետները նպաստեն ճիշտ հարցադրումների և բանավեճի առաջացման, ես լիովին հատուցված կլինեմ:

Նոյեմբերի 15, 1999 թ.

զյխավոր գործունք: Մի շարք կոտորածներով և քսաներորդ դարում իրականացված ցեղասպանությամբ հարուցված, վայրագ բուրբի պատկերով ամրապնդված, պան-թյուրքիզմի մշտական ուրվականով սնուցված, իբրև գոհի և գաղութացվածի հոգեբանություն ներշնչված, Հայաստանի ինքնառնական պաշտպանների կողմից հմտորեն բանեցված այդ վախը, փաստորեն, ազդատել է ազգային շահերի ընկալումը և շփոթվել է ռազմավարական մտածողության հետ:

...Ցեղասպանությունը, դրա շահարկումը և թուրքիայի կողմից դրա մերժումը կաթվածահար են արել հայ ժողովրդի հավաքական ոգին: Մկզբում բռնության, իսկ ապա այդ բռնության ժխտման գոհերի ազգը ի գործու չէ պահպանելու բանական քննարկման կարողությունը: Ազգը չի կարող պատկերացնել ապագան, եթե նրա միակ պատկերացումը ապագայում կրկին գոհ դատնալու հեռանկարն է: Ապագայի մերժումն արդարացնում է ներկայի մերժումը և հարկադրում է գերբեռնված անցյալի տատապագին կյանք...

...Ազգային ժողովրդավարական շարժումը ...հարցանկանի տակ դրեց վախի վրա հիմնված չափանիշի վավերականությունը, կասկածի ենթարկեց պան-թյուրքական վտանգի սպառնալիքը, վերահաստատեց ազգային օրակարգի սահմանման իրավունքը և վերանիմնեց բանական խոսակցությունն իբրև հարցերին պատասխանելու միջոց: (Հայաստանը քառուղիներում, էջ 1-2):

...Սփյուռքում մենք պետք է համեստությունն ու քաջությունն ունենանք հասկանալու, որ մեր կազմակերպությունները ստեղծված չէին մեր ազգի առջև ծառայած նոր ու ավելի մեծ մարտահրավերները դիմակայելու համար: ...Վերջին յոթանասուն տարում մեր քաղաքական միտքն աննպատակ դեզերել է, ճիշտ այնպես, ինչպես մենք՝ սփյուռքահայերս ենք դեզերել երկրից երկիր: Ժամանակը եկել է վերագնահատելու անցյալ տասնամյակների խնդիրները, հասկանալու պատմությունը և գործելու այնպես, որ հնարավոր դատնան պատմությանը մեր իրական մասնակցությունն ու պատմության իրական փոփոխությունը: Եկել է իրականն ու ծիսականը տարանջատելու ժամանակը: ... (Հայաստանը քառուղիներում, էջ 167):

Մինչ այդ հանդարտ խորհրդային Հայաստանում 1987 թ. աշնանը սկսվեցին փոփոխություններ. շրջակա միջավայրի պահպանության սկզբնավորվող շարժումը հրասարակային ցույցեր կազմակերպեց՝ իր բողոքն արտահայտելու համար քաղաքն արդատող քննիչական արդյունաբերության և մայրաքաղաքի մերձակայքում զանվող հավասարակշիռ փասնագետ Մեծանորի ատոմակայանի կապակցությամբ: Մասնակցում էր մոտ հինգ հազար քաղաքացի:

Մակայն 1988 թ. փետրվարի 20-ը դարձավ այն օրը, երբ քաղաքական երկրաշարժը ցնցեց Հայաստանն ու Ադրբեջանի հայաբնակ ինքնավար մարզ Լեռնային Ղարաբաղը: Այդ օրը Լեռնային Ղարաբաղի մայրաքաղաք Մտեփանակերտում Մարզային խորհուրդը մի բանաձև ընդունեց, որով Մոսկվայից խնդրում էր Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև սահմանների փոփոխություն կատարել՝ այնպես, որ Ղարաբաղը դառնա Հայաստանի մաս: Սա միևնույն պետության ներսում կատարելիք փոքրիկ մի գործողություն էր, ինչպիսին խորհրդային կարգերի ընթացքում կատարվել էր բազմաթիվ անգամ: Երկու հանրապետություններն էլ, Հայաստանն ու Ադրբեջանը, մեկ պետության՝ ԽՍՀՄ-ի մասերն էին, և հետևաբար՝ նման գործողությունը կլիներ ներքին վարչական փոփոխություն՝ առանց միջազգային հնչելության: Ղարաբաղի ղեկավարները մաս կտտահ էին, կամ նրանց վստահեցրել էին, թե Մոսկվան համակրանքով է վերաբերում այդ խնդրանքին, եթե այն ներկայացվի բոլոր ձևակառույցներին պահպանմամբ՝ հայերի համաժողովրդական աջակցության հրապարակային ցուցադրման միջոցով:

Ղարաբաղի խնդրանքին Երևանում սատար կանգնեցին զանգվածային հավաքներով ու ցույցերով: Իրենց բնույթով և ակներև մեծ ծավալով արտասովոր այդ ցույցերն արժանացան համաշխարհային ուշադրության: Դա, փաստորեն, խորհրդային ճամբարի մեջ մտնող որևէ ժողովրդի կողմից առաջին այդօրինակ շարժումը եղավ:

Ադրբեջանի հակազդեցությունն ուժգին էր և մոլեգին: Փետրվարի վերջին ու մարտի սկզբին ադրբեջանական արդյունաբերական Մոմզայիթ քաղաքում բնակվող հայերը երեք օր շարունակ ենթարկվեցին կոտորածների: Կոտորածները բևեռացրին երկու հանրապետությունների համրային կարծիքը և քաղաքականացրեցին խնդիրը: Հիմնահարցով զբաղվելու և վաղ շրջանում այն լուծելու հարցով խորհրդային իշխանությունների անկարությունը համարեց ցուցաբերների շարքերը: Օրեր եղան, երբ ցուցարարների թիվը հասնում էր

ման գործունեությունը մինչև Կոմիտեի անդամների ազատ արձակումը, որ եղավ 1989-ի հունիսին՝ թե՛ ներքին և թե՛ միջազգային հարկադրանքով: Դրանից քիչ անց Կոմիտեն եկավ այն հետևության, որ ինքը պետք է ստանձնի հայկական պետության պատասխանատվությունը: Դարաբաղ Կոմիտեն իր գործունեությունը շարունակեց կազմակերպական կառույցի՝ Հայոց համազգային շարժման (ՀՀԸ) մեջ:

ՀՀԸ-ն դարձավ հովանի-կազմակերպություն այն ուժերի կառուցիայի համար, որոնք ընդդիմություն հանդիսացան Խորհրդային Հայաստանի մինչ այդ ձևական Գերագույն խորհրդին: 1990 թ. մայիսի և հունիսի ընտրությունները հաղթանակ բերեցին ՀՀԸ-ի ղեկավարած կուսիցիային: 1990-ի օգոստոսին Խորհրդային Հայաստանի իշխանությանն անցավ ՀՀԸ-ի ժեռքը: Լևոն Տեր-Պետրոսյանն ընտրվեց Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ, իսկ Վազգեն Մանուկյանին նշանակեց վարչապետ: Դարաբաղ Կոմիտեի մյուս անդամները, ինչպես նաև շարժման երկրորդ դասի ղեկավարները, ամտիճանաբար զբաղեցրին Գերագույն խորհրդի և Նախարարների խորհրդի կարևորագույն պաշտոնները:

Մի քանի ամսվա ընթացքում Գերագույն խորհուրդն ընդունեց մի շարք հիմնական օրենքներ, որոնք փոխեցին հանրապետության բնույթը՝ հաստատելով քազմակուսակցական համակարգ, ազատ շուկայական տնտեսություն: Ընդունվեցին հողը գյուղացիներին քաժանելու, կրոնի ու խղճի ազատության, եկեղեցու և պետության տաժանջատման և այլ օրենքներ: 1990 թ. վերջին Հայաստանն արդեն ներքին ու տնտեսական հարցերում գործառու էր իբրև Մոսկվայից անկախ ինքնիշխան պետություն, թեև դեռևս չէր հռչակել իր անկախությունը: ՀՀԸ-ական կառավարությունը Մոսկվայի հետ բանակցում էր նաև Հայաստանի տարածքում տեղակայված զորամիավորումներում հայաստանցի զինակոչիկների ծառայելու իրավունքի շուրջ:

1991 թ. ապրիլին խորհրդային ու ադրբեջանական ուժերն ոկսեցին Լեռնային Դարաբաղի հյուսիսային մասի հայաբնակ գյուղերի էթնիկ զտումները: Հակամարտությունն այժմ արդեն ռազմականացված էր: Տեղական դիմադրությունը նվազագույն էր գյուղացիները չէին կարող բանակի կամ զինված ուժերի դեմ պայքարել որսորդական հրացաններով: Քսանչորս գյուղի բնակիչների բռնազաղթը Հայաստանի և Դարաբաղի իշխանություններին ստիպեց ազատամար-

Ինչ վերաբերում է տնտեսական ճգնաժամին, Հայաստանը նախկին խորհրդային հանրապետությունների հետ միասին կրում էր ԽՍՀՄ փլուզման հետևանքները, որն իր հերթին կործանվեց մասնավորապես նաև այն պատճառով, որ կայսրության տնտեսությունն այլևս պահպանել հնարավոր չէր: Տնտեսական աղետը բազմապատկվեց արդյունաբերական հին հայրաբերությունների ու շուկաների վերացմամբ: Հայաստանի տնտեսական ճգնաժամը էլ ավելի ծանրացած էր նաև Ադրբեջանի կողմից շրջափակման հետևանքով, որ սկսվել էր 1991-ի սկզբին, հակամարտության ռազմականացումից շատ ավելի վաղ, իբրև Հայաստանի վրա քաղաքական ճնշման միջոց, որպեսզի վերջինս դարձրեր Վարաբադի պահանջներին իր ցուցաբերած օժանդակությունը: Երջափակման անմիջական արդյունքը հաղորդակցության ու փոխադրամիջոցների խափանումն էր և տնտեսությունը կարվածահար անող էներգետիկ ճգնաժամը: Հայկական զինված ուժերի հաջողություններին զուգընթաց Թուրքիան իր հերթին նույնպես օժանդակում էր ճնշումների ադրբեջանական մարտավարությանը: Բացի 1992-ի օգոստոսի և 1993-ի սուպրիլի միջև կարճատև մի շրջանից, Թուրքիան մերժեց բացել իր սահմաններն ու երկաթուղային կապը Հայաստանի հետ, ինչը վերջինիս համար կարող էր այլընտրանքային հաղորդակցություն սպառնալու Արևմտոտքի և Միջին Արևելքի հետ:

Միայնց հաջորդող վարչապետները ջանում էին կարգավորել տնտեսությունը: Տնտեսապես քայքայված պետությունից չկարողանալով ստանալ հումք, էլեկտրաէներգիա ու պետական հովանավորություն, ինչպես նաև չկարողանալով արտահանել արտադրանքը՝ շատ գործարաններ կանգ առան. արտահանումները կորցրեցին իրենց շուկաներն ու անաքման ռոլիները և ի վիճակի չէին մրցունակ մնալ միջազգային շուկաների ավելի էժան ու ավելի որակյալ սպորանքների կողքին, աճեցին արժեզրկումն ու գործազրկությունը, Ռուսաստանը փոխեց իր տարադրամը՝ ստիպելով Հայաստանի կառավարությանը հապշտապ սկսել ազգային դրամի ներդրումը: Այդ ընթացքում լիովին անհետացավ Հայաստանի միջին դասակարգը, աղքատությունն ու արտագաղթը համատարած բնույթ ստացան, աղետի գոտու վերականգնումը գործնականում կանգ առավ:

1994-ին տնտեսական բարեփոխումներն սկսեցին ավելի համակարգված ու ծրագրված բնույթ ստանալ: Առումակայանի վերագործարկմամբ էներգետիկ խնդիրը, գոնե ժամանակավորապես, լուծվեց:

Բազմազանը, 1996 թ. նախագահական ընտրություններին հաջորդած նոր վարչապետի նշանակումից հետո հիմնեց իր կուսակցությունը, Ազգային ժողովի Անկախ պետականության մշտական հանձնաժողովի նախագահ և Սահմանադրական հանձնաժողովի աշխատանքային խմբի անմիջական ղեկավար Էդուարդ Եզրյանը խորհրդարանում կազմեց իր «Հայրենիք» խումբը, իսկ Լ. Տեր-Պետրոսյանի խորհրդական, հատուկ հանձնարարություններով դեսպան, ապա՝ Ազգային անվտանգության նախարար Գավիթ Շահնազարյանը հրաժարվեց իր պաշտոններից և սկսեց քննադատել վարչակազմը՝ առանց միանալու ընդդիմադիր որևէ կուսակցության կամ կազմելու իրենը (1998-ին Գ. Շահնազարյանն ստեղծեց իր «21-րդ դար» կուսակցությունը – Ծնթ.թարգմ.):

1997-ի շուրջ տարածայնություններ ի հայտ եկան ՀՀԸ-ի (Դարաբաղ կոմիտեի անդամներից) այն մասի մեջ, որոնք մնում էին միասին՝ բացառապես իբրև մեկ խումբ գործող անհատականություններ. Հանրապետության Նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Ազգային ժողովի նախագահ Բ. Արարցյան, Ներքին գործերի նախարար (հետագայում՝ Երևանի քաղաքապետ) Վ. Սիդախչյան և Գերագույն խորհրդի անդամ, հետագայում Ազգային ժողովի Պաշտպանության հանձնաժողովի նախագահ Մամվել Գևորգյան:

Իշխանության ղեկին պաշտոնավարության տասը տարիները տարբեր առումներով իրենց բացասական կնիքը դրին ղեկավարների վրա: ՀՀԸ-ի բարձրագույն ղեկավարները պաշտոններ էին ստանձնել իշխանության օրենսդիր ու գործադիր ճյուղերում: Մասնավորապես, 1995թ. խորհրդարանական ընտրություններից հետո կառավարող կուսակցությունը դարձավ ինքնագոհ, ամբարտապան, ինքնավստահ և անհոգ, իսկ ընդդիմությունն՝ անհամբեր: Բացի այդ, հրադադարի երեք տարիները հնարավորություն էին ընձեռել, որ երկրում ծագեն նոր խնդիրներ, իսկ հները վերածնակերպվեն ու կրկին դառնան ռազմավարական: Կուսակցությունները 1991-ից հետո բազմապատկվել էին, և սիյուռքյան երեք կուսակցությունները մասնաճյուղեր էին հիմնել մաս և Հայաստանում:

Ի վերջո, հակամարտության կարգավորման նկատմամբ Դարաբաղի ղեկավարությունը նույնպես սկսեց պնդել իր սեփական, ավելի անզիջում դիրքորոշումը: 1997-ի վերջին թուլացած նախագահական իշխանությունը և կառավարող կուսակցությունը չէին կարողանում դիմակայել կառավարության այն անդամների ճնշմանը, ովքեր հա-

քական օրակարգերի իմաստը, հասկանալ այն խնդիրները, որոնք վերահայտնվում են տարբեր անունների ներքո, հասկանալ հարս-փոփոխ մոդայիկ աղմկահարույց հարցերը և խարուսիկ խորագրերը: Ճիշտ հարցադրումները պետք են զանազանելու համար մի կողմից՝ քաղաքական կուսակցությունների, անհատների և քաղաքականությունների միջև առկա իրական տարբերությունները, մյուս կողմից՝ ճանաչելու քաղաքական մանկրները, քաղաքները և գվարճանքը: Երբեմն ակամա հարց ենք տալիս՝ նրանք զիտե՞ն, թե ինչ են անում, թե՞ այդ մենք ենք, որ քաղաքականություն չենք հասկանում:

Երկու հարցադրում կարող է ծառայել այդ նպատակին: Ո՞րն է անկախ Հայաստանի նպատակը: Եվ՝ ինչպե՞ս ենք մենք որոշում, թե ո՞րն է այդ առաջին հարցի ճիշտ պատասխանը:

Այս հարցադրումները կարող են ամենօրյա իրադարձություններից հեռու թվալ: Սակայն եթե մարդ փորձի տեսնել, թե տարբեր քաղաքական կուսակցություններ ու ղեկավարներ ինչպես են պատասխանում այս հարցերին, կտեսնի, որ դրանք են կազմում քաղաքական առարկեզում մղվող մարտերի էությունը: Պարզեմի՝ մի մասը եղել է այն դրույթի ընդունումը, թե որևէ մեկը չի կարող հարցականի տակ դնել անկախության անհրաժեշտությունը, ի սկզբանե տրված է համարել, որ անկախությունը պետք է ընդունել իբրև ի վերուստ շնորհված: Ավելի մանրամասն վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ումանց համար անկախությունն ռե՛հի հարաբերական կամ պայմանական բնույթ:

Անկախության նպատակի վերաբերյալ հարցը նոր հարց չէ, քանի որ Հայաստանն անկախություն չի ունեցել գրեթե մեկ հազարամյակ, բացի Սուաջին Հանրապետության կարճատև շրջանից՝ 1918-1920թթ.: Սակայն անկախությունը զանազան ձևերով եղել է քաղաքական օրակարգի խնդիր՝ գրեթե դրա կորստից (1045-ին պատմական Հայաստանում և 1375-ին Կիլիկիայում) ի վեր: Այժմ, երբ Հայաստանը վերականգնել է իր ինքնիշխանությունը, խնդիր է առաջանում գտնել հետևյալ հարցերի պատասխանները. ինչո՞ւ էին հայերն անկախություն ուզում, ի՞նչ են անում զրա հետ այժմ, երբ ունեն այն, ինչպե՞ս են այն պահպանում, կա՞րպոք որևէ այլ նպատակ կամ արժեք, որի համար կարող են կամ պետք է կամենան գոնե այն, ո՞րն է անկախ Հայաստանի որևէ կառավարության առաքելությունը, ի՞նչ կարելի է իրավացիորեն և իրատեսորեն ակնկալել ՀՀ իշխանություններից, ո՞րն է կամ ո՞րը պետք է լինի Մփյուռքի բուն դերը:

րով: Դժվար է պարզել, թե երկու խմբերի միջև առկա տարբերությունները կարող են լուծվել՝ յուրաքանչյուր խմբի կողմից հետապնդվող նպատակները սփռելով հանրասեփական կյանքի տարբեր ժամանակահատվածների վրա: Ի՞նչ համոզմունքն այն է, որ, հանգամանքների բերումով, այս երկուսն ավելի շատ բան են ներկայացնում, քան սոսկ քաղաքականությունների ու անհատների բախումն է: Այս հարցերն արտանցքում են ընդդիմադիր աշխարհայացքներ, որոնք հիմնված են հակադիր ինքնաստիմանումների վրա՝ թե՛ որպես անհատներ և թե՛ իբրև ազգ: Դրանք կազմում են, պարզեցնելով ստաժ, «ազգի ոգոս»՝ վերաբերյալ տեսակետի տարբերությունը: Քաղաքական մարտերը և միջազգային հակամարտությունները ստալիել դժվարալույծ ու դաժան են, երբ քաղաքական տեսակետներն ու դիրքորոշումներն առնչվում են մարտնչողների ներքին ինքնությանը, երբ կողմերը կարծում են, որ իրենք պայքարում են ազգի, կրոնի կամ գաղափարի էության համար, այսինքն՝ աներկրայաբն «բարձրագույն» բարիքի կամ արժեքի համար:

Հայաստանում աշխատելուս տարիներին հաճախ եմ հանդիպումներ ունեցել քաղաքական գործիչների ու պաշտոնյաների հետ, իրենց խնդրանքով: Միշտ օգտակար էի գտնում հանդիպման սկզբում գրուցակցիս խնդրել, որ պատասխանի մի քանի հարցի, որոնցից մեկը հետևյալն էր. ո՞րն է այն խնդիրը, որ փորձում եք լուծել ձեր ներկայացրած նախագծով կամ պատրաստած առաջարկով: Հարցիս միշտ նախորդում էր գրուցակցիս իմ տված այն հավաստիացումը, որ պատրաստ եմ ամբողջ օրն ունկնդրել նրան և նրա հետ քննարկել հարցը, սակայն իր ներկայացրածին ավելի խելամուտոյեն հետևելու համար ցանկալի է իմ հարցման պատասխանն ունենալ իբրև մեկնակետ:

Մա բավական օգտակար մտնեցում էր, հատկապես նրանց դեպքում, ովքեր չափազանց երկար խոսելու հակում ունեին, և որոնց նախաբանը սովորաբար ավելի երկար էր լինում, քան ասելիքը: Հաճախ հարցիս պատասխանը, եթե հասցողվում էր այն ստանալ, կրճատում էր նախաբանն ու բուն ասելիքը՝ գրուցակցիս ստիպելով հստակ մտածել և ուղղակի անդրադառնալ հարցին: Երբեմն, երբ այդ պարզունակ հարցի պատասխանը տրվում էր, գրուցակցիս ասելիքը մաքուր էր:

մանիորեն անվավեր հռչակի այդ պայմանագիրը: Եվ եթե Թուրքիան պարտավորություններ չունենա պայմանագրի նկատմամբ, որքա՞ն է հավանականությունը, որ Հայաստանի տանկերը վան կհասնեն, մախքան Թուրքիայի տանկերի Երևան հասնելը: Նման քայլը կօգնի՞, թե՞ կվնասի այն պատերազմին, որի մեջ գտնվում ենք ներկայումս:

Թեև շարունակեցինք գրուցել ևս մեկ ժամ, միտն արդյունավետ կերպով ավարտված էր մոտ տասնհինգ լուսկից: Երբ հանձնաժողովի նախագուհը հարցրեց օրինագծի հեղինակին, թե մա ցանկանո՞ւմ է առաջարկված նախագիծը ներկայացնել պաշտոնապես, մտքերի մեջ խորասուզված պատգամավորն ասաց. «Այս նյութի մասին կարծես թե դեռ մտածելու կարիք կա»:

Հայերի մեծ մասը, անկախ կուսակցությունից, դատող մարդիկ են, և, երբ բանավեճի հիմքում տրամաբանություն կա, այն հաշվի են առնում:

Եթե, ինչպես նշվեց, 1989-1990-ին Հայաստանը գտնվում էր ճամփաբաժանի առջև, ապա այժմ այս աշխատության ներածականը կարող է ձևակերպվել մահ այլ կերպ՝ հետևյալ հարցերի միջոցով. Հայաստանն, արդյոք, արդեն հասն՞ է այդ ճամապարիք, ի՞նչ ուղղությամբ է մա ընթացել, կատարե՞լ է արդեն իր ընտրությունը, որից ետդարձ չկա:

Հակիրճ պատասխանն այն է, որ 1990-ի և 1997-ի միջև ՀՀԸ-ի ղեկավարության ներքո Հայաստանն ընթացել է անկախության ու նորմալության ուղղությամբ, սակայն, Լեռնային Ղարաբաղի հսկամարտության լուծման քացակայության պայմաններում, դեռևս մյուս ասփին չի հասել: Լեռն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականն ընդհատեց այդ ուղղությամբ երթը: Այդ ուղղությունն առայժմ չի մերժվել: Նոր Նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանին սատարողները, ինչպես մահ մրա հանդեպ ոչ այնքան բարյացակամ տրամադրված այլ ուժեր, թերևս կցանկանային այն ամբողջապես շրջել և ընթանալ հսկառակ ուղղությամբ:

Այլ խտրով ասած, այս գիրքը մի փորձ է բացատրելու, թե անցած տասնամյակի իրադարձությունները ի՞նչ ձևով փոխեցին հարցերն ու պատասխանները, և փոխեցի՞ն արդյոք, և թե՞ անկախությունից ու պատերազմից հետո, անցած տասը տարվա հաջողություններից ու անհաջողություններից հետո հայ ժողովուրդն ու Հայաստանը որ-

Այս ամենից հետո, կարելի է մտածել, թե, ի վերջո, որևէ պատաս-
խան նույնքան իրավացի է, որքան մյուսը: Սակայն անհրաժեշտ է
հասկանալ, թե յուրաքանչյուր ճանապարհ ինչի է հանգեցնում՝ իբրև
պատասխանատվություն, ռիսկ, պարտավորություն և հնարավոր
հետևանք:

քի վրա, որևէ բանի ու ամեն բանի մասին կատարում են ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև պատմական ու բարոյախոսական դատողություններ՝ սկսած երկրի Մանանադրությունից, որը նրանց մեծ մասը ժամանակ չի ունեցել կարդալու, վերջացրած ընտրական օրենքներով, որոնք կարդալու ներուշխումն իրենց չեն պատճառել: Մեծ քեթքերից մեկում Թուրքիայի մասին գրող մի լրագրող, նրա պատմության մասին բազմաթիվ սյունակներով լիցուն երկարածիզ մի հոդվածում հայերին խորհուրդ էր տալիս մոռանալ անցյալը: Լրագրողները սիրում են կրկնել իրենք իրենց և տրիշներին: Ղարաբաղյան հակամարտության տառը տարիների ընթացքում հակամարտության կողմերը խտեմարար կարողացել են գերծ մնալ հակամարտության մեջ կրոնական հարցերի ընդգրկումից: Մակայն նորություններ հաղորդող հոդվածների մեծ մասը այն ներկայացնում է իբրև «եփմականում քրիստոնյա Հայաստանի և առավելապես մանեղական Աղբրեզանի» միջև հակամարտություն:

Խնդրական է նաև այն, թե ինչպես են Հայաստանից դուրս բնակվող ընթերցողներն ստանում ու մարսում նորությունները: Երբ նորություններ կարդալու հիմնական նպատակը սեփական կանխակալ կարծիքի հաստատումն է, երբ ընթերցողի ինքնասահմանումը դեր է կատարում յուրերի բնկալման մեջ, նվազ հավանական է, որ ընթերցողը քննադատական դատողություն անի այդ յուրերի աղբյուրի, կարևորության և նպատակադրման առնչությամբ:

ԽԱՂԱԳ ՄԱԿԱՅՆ ԱՆԱՎԱՐՏ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Այնուամենայնիվ, կարելի է ընդհանուր գծերով ներկայացնել ներկայիս Հայաստանի քաղաքական մշակույթի և պատմության ծավալումը: Խորհրդային հանրապետությունից անցումը անկախության խաղաղ էր ու հանդարտ: Սա մնում է կարևոր ու պատշաճ գնահատման արժանի մի փաստ, որի համար երախտիքի տարր պետք է մատուցվի Ղարաբաղ Կոմիտեին ու այդ ժամանակվա Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ղեկավարներին: Երկիրը խուսափեց ներքին ընդհարումներից կամ վատթար զարգացումներից: Չնայած բռնությանը փոփոխության հասնելու որոշ փորձերի, հուղթեց կայունությունը: Դրա համար երախտիքի տարր պետք է մատուցվի ժողովրդին, սակայն նաև Հայոց համագոյային շարժմանը՝ Ղարաբաղ Կոմիտեի իրավահաջորդ կազմակերպությանը և Հայաստանի առաջին Նախագահին:

չակազմի անդամներին դատական պատասխանատվության ենթարկելու մասին, սակայն երբեք նման կոչեր չհնչեցին նրանց կապակցությամբ, ովքեր ղեկավարել էին երկիրը 1921 -ից մինչև 1990-ը և այն հասցրել քաղաքական, տնտեսական ու բարոյական սնանկության:

Նորմալ, առողջ հասարակություն դառնալու համար Հայաստանը կարիք ուներ արմատական փոփոխությունների ոչ միայն քաղաքական ու տնտեսական, այլ նաև կրթական, իրավական, առողջապահական և սոցիալական արպահովության համակարգերում: Հիմնարկությունների, շինվճիկության, մասնագիտական խմբերի և արտոնյալ վերնախապի կողմից փոփոխության հանդեպ դիմակայությունը դարձավ նոր և արժանապատիվ հասարակություն ստեղծելու հարցում Հայաստանի անկարողության պատճառների կարևոր մի մասը: Քաղաքական կուսակցությունները համակիրներ ապահովելու համար փոփոխության հանդեպ դիմակայությունը վերածեցին քաղաքական օբակարգի, իսկ «ազգային գաղափարախոսությունը» հարմարափետ քնդ էր ապահովում հետադեմ քաղաքականության համար:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանի քաղաքացիները հիմնավոր, գրեթե բնագոյային անվստահություն են տածում քաղաքական կուսակցությունների, բոլոր կուսակցությունների հանդեպ: Քաղաքացիների մեծամասնությունը որևէ կուսակցության չի պատկանում և չի առնչվում որևէ կուսակցության հետ: Այդ անվստահությունն սկսվել է խորհրդային ժամանակաշրջանում Կոմունիստական կուսակցության հետ ունեցած փորձառությունից: Նոր կուսակցությունները ժողովրդին իրենց կարծիքը փոխելու ատանճնապես շատ առիթ չուվեցին՝ մասամբ անիրատես ակնկալությունների պատճառով, մասամբ էլ նոր կուսակցությունների ու դրանց ղեկավարների վարքի ու բարքի հանդեպ քաղաքացիների տածած հակակրանքի հետևանքով:

Հայերը նաև ոչ-միանշանակ վերաբերմունք ունեն մամուլի և նորությունների այլ աղբյուրների նկատմամբ: Բանավոր փոխանցված տեղեկությունը՝ բանբանները, որն անշուշտ նվազ արժանահավատ է, քան մամուլը, միջին քաղաքացու համար շատ ավելի վստահելի է: Դրանով հանդերձ, հայերը մնում են նորությունների ու մեկնաբա-

Հայաստանում քաղաքական կուսակցությունները ենթարկվել են փոփոխությունների: Ճեղքվածքներ են հայտնվել նրանց միջև, ովքեր մի ժամանակ զինակիցներ էին: Ներկայումս Հայաստանում գործառու մի շարք կուսակցություններ ՀՀ-ից՝ մինչև 1998 թ. փետրվարը կառավարող կուսակցությունից երեք ճյուղավորումներ են: Գրանք են Ազգային ժողովրդավարական միությունը (ԱԺՄ), որի ղեկավարներն են Վազգեն Մանուկյանն ու Դավիթ Վարդանյանը երկուսն էլ Գարաբաղ Կոմիտեի անդամներ, Գիտնականների և արդյունաբերողների քաղաքացիական միությունը (ԳիԱրՋՄ), որի ղեկավարներից են Աշոտ Մանուչարյանն ու Ռաֆայել Դազարյանը՝ Գարաբաղ Կոմիտեի երկու այլ անդամ, Երկրապահները՝ խորհրդարանի այն խմբակցությունը, որը սրտատախամատու է Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հանդեպ խորհրդարանի օժանդակության կորստյան հարցում, ձևավորվել է Պաշտպանության նախարար և երկրորդ դասի ՀՀ լիդեր Վազգեն Մարգարյանի կողմից, և Շամիրամը՝ Գարաբաղ Կոմիտեի անդամ ու ՀՀ ղեկավար Վահո Սիրադեղյանի հիմնադրած կամուրջ կազմակերպությունը:

Երկու կուսակցություն՝ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը (ՀԿԿ)՝ Սերգեյ Բաղդասյանի առաջնորդությամբ, և Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցությունը (ՀԴԿ)՝ Արամ Մարգարյանի առաջնորդությամբ, հիմնադրվել են խորհրդային շրջանի Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության հիմքի վրա, որն ինքնալուծարվել էր 1991-ին:

Երեք կուսակցություն՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը (ՀՅԴ կամ Դաշնակցություն), Հայաստանի ռամկավար ազատական կուսակցությունը կամ Ռամկավար կուսակցությունը (ՀՌԱԿ) և Մոցիսայ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը (ՄԴՀԿ) ներմուծվել են Միլյուտից 1991-ին բազմակուսակցական համակարգի ընդունումից հետո:

Անցած տասնամյակում որոշ խնդիրներ (ինչպես անկախություն և ինքնիշխան պետության կառույցների ձևավորում) լուծվեցին՝ դրանով որոշակիորեն նսեմացնելով խորհրդային շրջանի այլախոհների հիմնադրած կուսակցությունները, թեև դրանց ղեկավարները դեռևս քաղաքականապես ակտիվ են և ունեն հետևորդներ:

1998-ի վերջի դրությամբ Հայաստանում գրանցված քաղաքական կուսակցությունների մեծ մասի նույնիսկ անունները հայտնի չեն և կայող են երբեք հայտնի չդառնալ: Գրանք չափազանց փոքր են ու

ԽՆԴԻՐՆԵՐ ԵՎ ՕՐԱԿԱՐԳԵՐ

Խնդիրների միջոցով կուսակցությունների վերածախսումը հեշտացնում է Հայաստանի քաղաքականության ըմբռնումը: Ի լրումն Ղարաբաղի հիմնախնդրի, որը հիմնականում դեռևս գտնվում էր իր նախատազմական փուլում, 1990 թվին ՀՀԸ-ի առաջնորդած հաղթական ոչ-կոմունիստ ընդդիմության առջև երեք մեծ խնդիր կար ծառայացած. Հայաստանը պե՞տք է դառնա անկախ պետություն, թե՞ մնա իրրև ԽՍՀՄ-ի մաս: Հայաստանը պե՞տք է ընտրի քաղաքականակցական ժողովրդավարություն, թե՞ մնա միակուսակցական վարչակարգ: Հայաստանը պե՞տք է պահի կենտրոնի կողմից պլանավորվող սոցիալիստական տնտեսական համակարգը, թե՞ պետք է որդեգրի ազատ շուկայական տնտեսության քաղաքականություն:

1988 -ին ոչ ոք չգիտեր, թե դարաբաղյան հիմնախնդիրն ուր էր տանելու: Ամեն դեպքում, 1991-ին ամեն ոք ենթադրում էր, որ Հայաստանի անկախությունը կեռչակվի այդ տարի, սակայն անկախության միջազգային ճանաչումը չէր ակնկալվում առաջիկա երեք, թեքս հինգ տարում: Թեև քաղաքականակցական համակարգի և ազատ շուկայական տնտեսության ընդունման հարցում գոյություն ուներ ընդհանուր համաձայնություն, սակայն հստակ չէր, թե դրանցից յուրաքանչյուրն ինչ աստիճանի և որքան արագ կարող էր իրականացվել՝ առանց Մոսկվայի կողմից Հայաստանի անկախության՝ ճանաչման: Ամեն դեպքում, ուղղությունների հիմնավոր ընտրությունները կատարվեցին 1991-ի հուլիսին:

1991 թ. դեկտեմբերին ԽՍՀՄ-ի փլուզումը խթանեց Հայաստանի, ինչպես նաև բոլոր մյուս խորհրդային հանրապետությունների անկախության ճանաչումը, ներառյալ նաև այն հանրապետություններին, որոնք չէին ձգտել ու քայլեր չէին ձեռնարկել այդ ուղղությամբ:

Շարժման ղեկավարների միջև ի հայտ եկան հին, հաճախ դեռևս լուռ տարաձայնություններ, իսկ երբ հայ ժողովրդի առջև ծառայակ հարցերի նոր շրթա, առաջացան նաև նոր անհամաձայնություններ:

Շրջակա միջավայր

Ոմանք կարող են մոռացած լինել, որ 1988 թ. փետրվարի զանգվածային շարժմանը նախորդել էին 1987թ. աշնանը Երևանի փողոցներում կայացած ավելի վաղ ցույցեր՝ ընդվզելու Երևանում ու նրա

մեջ, ինչպես փոխվեց մահ նրա դերը ազգային օրակարգի, ազգային տնտեսության մեջ և կուսակցությունների ծրագրերում:

Հարկավոր է տարբերակում կատարել Լեոնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի և Հայաստանում Ղարաբաղյան Շարժման միջև:

Ղարաբաղում Ղարաբաղյան Շարժումը եղել էր և մնաց մեկ խնդրի՝ Ղարաբաղի ապագային նվիրված շարժում:

Հայաստանում Ղարաբաղի հարցը բոցավառեց Շարժումը, սակայն չկարողացավ սահմանափակել դրա օրակարգն ու զարգացումը: Եթե 1988-ի փետրվար-մարտ ամիսների ելույթները ամփոփվում էին Ղարաբաղով, 1988-ի մայիսին շարժման առաջնորդներն արժարժում էին ժողովրդավարության, արժեքների համակարգի, կոռուպցիայի, պետության ապագային բնույթի (ռուսականացում և աղքատացում) ազգաբնակչության ծնելիության աճ) և, ի վերջո, անկախության հարցերը:

Այս զարգացումը տեղի ունեցավ երեք գործոնի պատճառով:

Առաջին. երբ Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի մայրաքաղաք Ստեփանակերտում մարզային իշխանությունը 1988 թ. փետրվարի 20-ին բարձրացրեց Հայաստանի հետ միավորվելու հարցը, և՛ Ղարաբաղում, և՛ Հայաստանում ակնկալվում էր, որ հարցն արագորեն կրճատվի հոգուտ Ղարաբաղի հայցի: ԽՍՀՄ տարածքում ներքին վարչական սահմանների կանոնավորման դեպքեր ԽՍՀՄ պատմության մեջ տեղի էին ունեցել բազմաթիվ անգամ: Բացի այդ, «Մոսկվայում» զբոյցներ ունեցած որոշ անհատ ակտիվիստներ եզրակացրել էին, որ նման վերակարգավորման համաժողովրդական հայցին «Մոսկվան» նպաստավոր արձագանք կտա: Այդ ամենն, ի վերջո, տեղի էր ունենում «զրասնոստի», «պերեստրոյկայի» և պատտախնայականացման շրջանակում: Եթե շուկաներ էին կատարվում տոալիստիկ հարկադրած քաղաքական ու տնտեսական համակարգի մեջ, հիմք կար կարծելու, որ խորհրդային կարգերի երբորդ սյունը՝ ազգային շատ խմբերի համար անարդար ներքին սահմանների համակարգը, նույնպես կարող էր փոփոխվել:

Մոսկվայի կողմից դրական արձագանքի զրացումը և փետրվարի վերջին ու մարտի սկզբին Մոսկվայից հայերի կտորածները վերջիններիս մղեցին կասկածի տակ դնելու այդ համակարգը, քանզի Խորհրդային Միության մաս կազմելը ենթադրում էր, որ հայերի անվտանգությունը պետք է երաշխավորված լիներ:

Երբորդ գործունը Ղարաբաղի ու Հայաստանի իրավական կարգավիճակների տարբերությունն էր: Ղարաբաղն ինքնավար մարզ էր Ադրբեջանի կազմում՝ Խորհրդային պետության կառույցների մեջ սահմանափակ մտաբով ու ներգործությամբ և առանց միջազգային դիրքի, մինչդեռ Հայաստանը ԽՍՀՄ-ի բաղկացուցիչ հանրապետությամբ էր: Պայքարի ձևավորման ընթացքում Մոսկվայի, Ադրբեջանի և մնացյալ աշխարհի հետ շփումներում Հայաստանն ստիպված էր հարցերը սահմանել՝ նկատի ունենալով խորհրդային իշխանությունների և միջազգային հանրության հետ իր հարաբերությունների բոլոր մյուս եզրերը:

Մինչ Ղարաբաղ Կոմիտեն համառորեն հետապնդում էր փարչական սահմանների փոփոխման հասնելու նպատակը, որով Ղարաբաղը կարող էր վերամիավորվել Հայաստանին, Հայաստանի միակ օրինական և կառավարող կուսակցությունը՝ Հայկական ԽՄԿ կոմունիստական կուսակցությունը, պատասխանեց Շարժումը վերահսկելու երկչու փորձով: Թեև որոշ պաշտոնյաներ համակրանք էին արածում Շարժման առաջին նպատակի հանդեպ, մեծ մասը մտաւեոգ էր դրա բռնած ուղղությամբ և ընդունած ծավալով: Երբ զանգվածային շարժումը վերածվեց տիրապետող երևույթի, իսկ կարգախոսներն սկսեցին անցնել նախնական խնդրի սահմանները, Կոմունիստական կուսակցությունն ու կառավարության մարմիններն սկսեցին փորձել իրենց տիրույթի մեջ առնել Շարժումը՝ նրա արմատականացումը կանխելու ապարդյուն փորձով: Արմատականացումը կարող էր հակադրվել խորհրդային կարգերին ու ԽՍՀՄ կազմում Հայաստանի կարգավիճակին, և ժողովրդավարության ու անկախության հարցեր կարող էին ծագել:

1988 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցած երկրաշարժից հետո Շարժման առաջնորդների բանտարկումը Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից մեծագույն սխալ եղավ: Սակայն այդ առաջնորդներին թույլ տալ, որ կազմակերպեն համաժողովրդական փրկարար աշխատանքները, նույնպես սխալ էր լինելու: Շարժումը փաստացիորեն փոխարինած էր լինելու կառավարությանը, որն այլևս չէր կարողանալու ազդեցություն ունենալ կամ ղեկավարել: Երբ բյուրոկրատական ու կոռումպացված կառավարության հանդեպ համաժողովրդական բարկությունը Մոսկվային ստիպեց 1989-ի հունիսին բանտարկյալներին ազատ արձակել, իրավիճակն արմատապես փոխվեց, և Ղարաբաղ Կոմիտեն սկսեց մտածել իշխանության գալու

Այս բանակցություններին մասնակցության խնդիրը դարձավ հաջորդ վիճարկվող հարցը: Վարարազը, որը բանակցություններին հրավիրված էր իբրև «շահագրգիռ կողմ», նախ մերժեց մասնակցել դրանց: Վարարազի այս քայլը պաշտպանում էին Հայաստանի ընդդիմադիր կուսակցությունները, որոնք 1992-ի ամռանը փողոցային ցույցեր կազմակերպեցին՝ Հայաստանի իշխանություններից պահանջելով ճանաչել Վարարազի անկախությունը: Այդ խնդիրը հետապնդում էին երկու կոմունիստական կուսակցությունները, Վազգեն Մանուկյանի ԱԺՄ-ն, Պարույր Հայրիկյանի Ազգային ինքնորոշում միավորումը (ԱԻՄ) և ՀՅԴ-ն, որոնք, Հայաստանում ընտրական հաջողության հասնելու հարցում տապալվելուց հետո, ջանում էին իրենց դիրքերն ամրապնդել Վարարազում:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը մերժեց ճանաչել Վարարազի անկախությունը՝ փաստարկելով, որ կայան ու ճկուն լուծումը պահանջում է լուծման հասնել երկու կողմերից անհրաժեշտ փոխզիջումների վրա հիմնված բանակցությունների միջոցով, որ Հայաստանի կողմից Վարարազի անկախության ճանաչումը կկասեցնի բոլոր բանակցությունները, և հիմնախնդիրը կմնա չլուծված:

Վարարազն ի վերջո համաձայնեց մասնակցել ԵԱՀԿ-ի բանակցություններին: Մինսկի Խմբի բանակցությունները երբեք չհասան կարգավիճակի խնդրին, սակայն հանգեցրին մի շարք առաջարկներին, որոնցից ոչ մեկը չընդունվեց հակամարտության բոլոր երեք մասնակիցների կողմից միաժամանակ: Մինսկի Խմբի 1997-ի սեպտեմբերին ներկայացրած առաջարկը, իբրև վերակսելիք բանակցությունների հիմք, ընդունվեց Ադրբեյջանի ու Հայաստանի կողմից, սակայն մերժվեց Վարարազի կողմից: Այն մերժվեց նաև Լևոն Տեր-Պետրոսյանի վարչակազմի որոշ անդամների կողմից՝ հանգեցնելով Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականին և Հայաստանի Նախագահի պաշտոնում Ռոբերտ Քոչարյանի ընտրվելուն:

Քաղաքական կուսակցությունները կամ քաղաքական առաջնորդները, Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականից թե՛ առաջ և թե՛ հետո հազվադեպ են արտահայտել Վարարազի հիմնախնդրի լուծման կամ դրան հասնելու ռազմավարության վերաբերյալ հստակ շարադրված տեսակետներ: Ընդդիմադիր շատ կուսակցություններ, ինչպես կոմունիստական խմբերն ու ՀՅԴ-ն, խիստ հակազդեցություն էին ցուցաբերում փոխզիջման մասին որևէ ակնարկի հանդեպ, սակայն հակամարտության լուծման որևէ կառուցողական ծրագիր չէին

համակարգ, Հայաստանը պետք է ունենար Կենտրոնի կողմից պլանավորված տնտեսություն՝ հիմնված պետության սեփականությունը հանդիսացող արտադրության միջոցների վրա, թե՞ պետք է անցնել ազատ շուկայական տնտեսության:

Կուսակցությունների առջև ծառայած առաջին հիմնախնդիրը անկախությունն էր:

Թերևս Վարսաթղ Կոմիտեի որոշ անդամներ կարող էին մտածած լինել անկախության հնարավորության մասին, սակայն Կոմիտեն այդ գաղափարով չէր սկսել իր գործունեությունը: Անկախության ձգտումը ներքին իրադրության զարգացման տրամաբանության արգասիքն էր. ոմանք ասում են՝ հայության և համաշխարհային պատմության տրամաբանությունը: Ամեն դեպքում անկախությունն, ի վերջո, անխտաստիելի էր:

Համարձույն Գալստյանը՝ Կոմիտեի ամենաերիտասարդ անդամն ու Երևանի սպազա քաղաքապետը, այն մարդկանցից էր, որը վստահ էր, որ այդ առջ պատմությունն սովորավելու էր անկախությանը: Եւ Կոմիտեի առաջին անդամն էր, որին եւ համեմատաբար մոտիկից ճանաչեցի 1988 թ. մայիսին Երևան կատարած իմ ուղևորության ընթացքում: Կոմերիտական կազմակերպության մեջ սկսելով երիտասարդ ազգագրագետ Համարձույն Գալստյանը փորձում էր համոզել ինձ՝ սփյուռքյան պատմաբանիս և դեռևս ՀՅԴ-անդամիս, որ անկախությունն այն հանգրվանն է, դեպի որ շարժվում է Հայաստանը, և դա լավ բան է, ճիշտ այն, ինչի մասին ՀՅԴ-անդամը պետք է, կամ ենթադրվում է, որ պետք է մտածած լինի: Սակայն այս ՀՅԴ-ականը թերահավատ էր:

Ժամանակի ընթացքում իրադարձություններն այլընտրանք չթողեցին: Որոշումը կայացնելով՝ ՀՀԸ-ն բռնեց անկախության ուղին ամբողջ ճակատով, սակայն այդ արեց խաղաղ կերպով՝ ԽՍՀՄ-ից անջատվելու մասին Գորբաչովի սահմանած օրենքի համաձայն:

Դեպի անկախություն ընթացքի կատեցման վերջին հնարավորությունը Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախագահության նախագահի ընտրությունն էր, որը հաջորդում էր խորհրդային ոճի այդ օրենսդիր մարմնի 1990թ. գարնանը կայացած ընդհանուր ընտրություններին: Ըստ էության, այդ ժամանակ Գերագույն խորհրդում ներկայացված էր երկու կուսակցություն. պաշտոնական Կոմունիստական կուսակցությունը (ԿԿ) և ՀՀԸ-ի դեկավարած կոալիցիան, որն ընդդիմություն էր: Ընտրությունը հեշտ չէր: Գերագույն խորհրդի

Գերագույն խորհրդի կողմից Հայաստանում բազմակուսակցական համակարգի ընդունումից հետո հիմնադրված կուսակցություններից ոչ մեկը չընդդիմացավ անկախությանը: Մեծ մասը մեծագույն ոգևորությամբ սատարեց դրան: Հայաստանի կոմունիստական նորաստեղծ կուսակցությունը սակայն, 1997-ից, սկսեց քարոզել Ռուսաստան-Բելոռուս միության մեջ Հայաստանի մերգրավման օգտին:

Տնտեսական բարեփոխումներ

Հայաստանի ապագա տնտեսական համակարգի հարցն ազգային օրակարգի վրա հայտնվեց դեռևս անկախությունից առաջ: Ըստ տերն այն կարծիքին էին, որ անկախ նրանից, թե խորհրդային մոդելի սկզբնական մոսաղթություններն ու խոստումներն ինչպիսին են եղել, ինչ-որ բան զարեռելիորեն սխալ է ընթացել: Քչերն էին պարաստ պաշտպանել այդ մոդելը: Ազատ շուկայական համակարգի ընդունումը որքան որ տնտեսական համակարգի ընտրություն էր, նույնքան էլ քաղաքական լուծում էր: Ընտրվեց քաղաքականապես ու տնտեսապես ազատ աշխարհի ուղղությունը: Այդ երկուսը դարձան անբաժանելի: Հետևաբար, բնական էր, որ ՀՀԸ-ի ղեկավարության ներքո գտնվող Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ձայների ճնշող մեծամասնությամբ քվեարկեց հոգուտ ազատ շուկայական տնտեսության: Ոչ ՀՀԸ-ն, ոչ նրանից ընձյուղված ընդդիմադիրները երբևէ ճշանակալիորեն չշեղվեցին այդ ուղուց:

Անկախությունից ի վեր, տնտեսական բարեփոխումը եղել է ավելի հավակնոտ խնդիր, քան Գարաբաղյան հակամարտությունը, ավելի ծանր, քան պետականության կառույցների հաստատումը, ավելի դժվարահասանելի, քան պատերազմ շահելը, ավելի բարդ, քան գործող Սահմանադրություն գրելը, ավելի խճողված, քան քաղաքացիական հասարակության ստեղծումը, և ավելի վատ ընկալված, քան համատարած կռուուցիան: Այնուամենայնիվ, այն մի խնդիր է, որը կապվում է մնացած խնդիրներին ու խթանում դրանք: Քաղաքացիների համար այն ճշանակում է աշխատելու իրավունք, սեփական աշխատանքով արժանավայել կյանք ստեղծելու իրավունք, և ընդգրկում է դրանից բխող այլ իրավունքներ:

Խնդիրն սկսվում է հենց *բարեփոխում* բառից: Տնտեսության *բարեփոխում* անվանել այն, ինչ անհրաժեշտ էր անել, ճշանակում է

դրություն և այն խնացող դատավորներ ու փաստաբաններ, անկախ իրավական համակարգ, մաքսային ու հարկային օրենսդրություն և ծառայություններ: Ամենից ավելի, այն պահանջում էր կապիտալ ներդրումներ: Մեփականատիրության օրենքների փոփոխությունը հազիվ թե բավական լիներ համակարգը փոխելու համար:

Բացի այդ, ո՛չ երկիրը, ո՛չ քաղաքացիները փոփոխության մեջ ներդնելու կապիտալ չունեին: Անորոշությունը եղած-չեղած կապիտալի տերերին ստիպում էր ավելի շուտ եղածը ներդնել կարճաժամկետ ստևարի, քան հեռանկարային արդյունաբերական արտադրության մեջ, որը շատ քիչ հնարավորություն ուներ ելք գտնելու դեպի համաշխարհային շուկաներ: Հայաստանն ինքը նույնպես չափազանց փոքր էր և չափազանց աղքատ, որպեսզի հնարավոր չափա դառնար արտասահմանյան ներդրումների համար, որոնք կարող էին փոխարինել կամ լրացնել ներքին կապիտալը:

Այնուհետև հայտնվեց ևս երկու խանգարող գործոն՝ շրջակա-կումները, որոնք հումքի ներմուծումները և սպարաստի արտադրանքի արտահանումները դարձրին ծայրահեղորեն քանկ, եթե ոչ անհնարին, և պարտեղազվը, որն առաջնայնություն ձեռք բերեց ամուս, թեև սուղ, ռեսուրսների օգտագործման հանդեպ: Վարաբաղյան հսկանարությունը մաս անհնարին էր դարձրել ավելի մեծ, տարածաշրջանային շուկայի տեղծումը այն ապրանքների համար, որոնք կարող էին արտադրվել Հայաստանում:

Այս գործոններից յուրաքանչյուրն առանձին վերցրած մարտակոչ կլիներ ամեն մի կառավարության համար: Դրանց համադրումը մտքի, երևակայության, համբերության ու սովորության փորձաքննություն էր դրանց հետ առնչվող ամեն մի պաշտոնյայի համար: Ինչ էլ որ լինի այս ուղղությամբ կատարված առաջընթացը, կասկած չկա, որ ի վերջո անտեսական չափանիշն է, որն անմիջական և ամենօրյա ազդեցություն է գործում հայաստանցիների՝ թե՛ իրրև անհատների, թե՛ իրրև ընտանիքների և թե՛ հասարակության կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառների վրա: Անկախությունն ու ժողովրդավարությունը, ազգային հեռանկարներն ու միջազգային հավակնությունները, հոգևոր ձգտումներն ու մշակութային նվաճումները, ափանդական կապերն ու բարոյական ընտրանքները՝ բոլորը հոդս են ցնդում՝ բախվելով մեկ իրականության՝ աղքատությանը, որի մեջ սնանկ տնտեսության փլուզումից հետո ընկղմված է ազգաբնակչության մեծ մասը: Ինչպես և ամենուր, քաղաքացու համար անկախությունն ու աղ-

որոշման նշանակությունը (որով Հայաստանն ստիպված եղավ իր ազգային տարադրամն ավելի շուտ դնել շրջանառության մեջ, քան նախատեսվում էր), ինչպես նաև պատերազմի նշանակությունը, որը մշտապես հարցականի տակ էր դնում տնտեսական կանխատեսումները:

Վերջին ութ տարում տնտեսական հարցերի մասին վիճարանությունները սկսեցին են կենտրոնի կողմից պլանավորվող տնտեսության ասպանոտաժամը ծրագրելու և իրականացնելու սխալների վրա, և ոչ թե այդ անել կամ չանելու վրա: Անհամաձայնությունները վերաբերում էին նոր համակարգի կառուցման միջոցներին և ոչ թե նոր համակարգ կառուցելուն կամ չկառուցելուն:

1996-ին իր նախագահական ընտրարշավի ընթացքում Վազգեն Մամուկյանը կենտրոնացավ այն բնագավառի վրա՝ բերելով երեք փաստաթղթեր: Վարչակազմը անհնար է տնտեսական բարեփոխումների իրականացման հարցում, վարչակազմն անկարող է օտարերկրյա ներդրումներ բերել երկիր, և կառավարական պաշտոնյաները կոռուպցիոններ են, կրսններ ունեն և «մաֆիայի» ղեկավարներ են: Այդ ամենի արդյունքն է այն աղքատությունը, որի մեջ մխրճված է նախկին միջին դասակարգը, քաղաքացիների մեծ մասը:

Առաջին փաստաթղթի կապակցությամբ ասենք, որ Վ. Մամուկյանը և նրա ղեկավարած ԱԺՄ-ն, ինչպես նաև 1996-ին նրա թեկնածությունը պաշտպանած մյուս կուսակցությունները, բացառում էին, որ կառավարության պաշտոնյաները մասնագետներ չեն և հետաքրքրված չեն ժողովրդի բարեկեցությամբ, անտարբեր են երկրի ապագայի նկատմամբ և գլխավին թողված են անձնական շահ ապահովելու գործում: Նրանք պնդում էին, որ ԱԺՄ-ն և ընդդիմադիր այլ կուսակցություններ ավելի մեծ նվիրում ունեն և տնտեսական բարեփոխումների իրականացման ու արտասահմանյան ներդրումներ գրավելու գործում ավելի արդյունավետ կլինեն:

Ընդդիմությունը կոռուպցիան քննարկում էր բարոյականության առումով: Շահարկում էին *մաֆիա* բառի ժողովրդական սահմանումը՝ գործածելով այն որևէ մեկի առնչությամբ, ով աբազ եկամուտ էր կուտակել՝ անկախ այն քանից, թե դա արել էր օրինական միջոցներով, թե սպորինաբար: Նրանք նաև միևնույն հարթության վրա էին դնում կառավարության բարձր մակարդակների կոռուպցիան և ավտոտեսուչների ու քյուրուկրատների մանր կաշառակերությունը:

գրպանները», քան թե բերել նոր գործող անձանց, որոնք ամեն բան սկզբից են սկսելու:

ՀԿԿ-ն, Ս. Բաղդասյանի գլխավորությամբ, չմիացավ ընդդիմության այն խմբավորումներին, որոնք պաշտպանում էին Վ. Մանուկյանի թեկնածությունը: Սակայն հին հավատքի պատասխանները նույնպես վերապահումներ ունեին տնտեսական քաղաքականության ոլորտում, թեև վաղ փուլում դրանք շեշտված չէին այտառախառում: Այդ ժամանակ նրանց հանդեպ հավատք ստանձված էր, և վստահություն չէին ներշնչում: Նույնիսկ եթե, հաշվի առնելով արմատական փոփոխությունների սոցիալական հետևանքները, կոմունիստներն ունենային չափավոր կամ աստիճանական փոփոխությունների լավ փաստարկներ, նրանց լրջորեն չէին ընդունի:

Սակայն աստիճանաբար, երբ տնտեսության անկումն այնքան խորացավ, որ Հայաստանում պնդեցող սկզբնական դասակարգը, կոմունիստական կուսակցություններն աշխուժացան և սկսեցին կառավարությանը ըննադատել ոչ միայն մեթոդների, այլև էության համար: Սակայն նրանք ի վիճակի չէին այնպիսի այլընտրանք ներկայացնել, որն ընտրողի համար իմաստ ունենար:

Տնտեսական բարեփոխումների ավելի արմատական ըննադատություն, ստեղծված՝ կոնցետրատալ մակարդակի, ներկայացվեց 1996-ին ԳԽԱբԶՄ-ի կողմից, որն Աշոտ Մանուկյանին՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի նախկին գլխավոր խորհրդականին, ընտրել էր որպես նախագահության իր թեկնածու: ԳԽԱբԶՄ-ն նույնպես 1996-ին պահեց իր անկախ թեկնածությունը: Լինելով ճարտարամիտ, սակայն ոչ միշտ արդյունավետ մտածող, Մանուկյանն ընդունեց, որ խորհրդային մոդելը չի գործել, սակայն հավաստեց, որ կապիտալիստականը նույնպես չի գործելու: Մանուկյանը դրսևորեց անկեղծորեն մարքսյան, եթե ոչ մարքսիստական մտածողություն աշխատող և գործազուրկ դասակարգերի նկատմամբ: Նա առաջարկեց «երրորդ ուղին»: Դժբախտաբար, նա զրացավ որևէ մանրամասնություն հարողել այդ ուղու մասին: Սակայն, այնուամենայնիվ, պնդեց, որ այդ երրորդ ուղին միայն Հայաստանի համար չէ, որ այն ունի ունիվերսալ կարևորություն, և ոչ միայն տնտեսական ընտրանքների տիրույթում, այլ նաև մարդկության ու քաղաքակրթության արժեքների ստումով: Ընտրողներն իրենց հերթին զրացան նրան զնախորտել, և 1996-ի նախագահական ընտրություններում նա ստացավ քվեների մեկ տոկոսից պակաս ձայն:

նա ժամանակի քննությանը: Նման փաստաթուղթը չի կարող գրվել առանց որոշ քննության ու կշռադատության: Պարտադիր Հայրիկյանը պնդում էր, որ սահմանադրություն հարկավոր է ընդունել անհապաղ: ՀՀԸ-ն հարթեց:

1992-ին կազմվեց Սահմանադրական հանձնաժողով: Դրա մեջ մտնում էին գիտնականներ, իրավաբաններ, ինչպես նաև խորհրդարանում ներկայացված կուսակցությունների ղեկավարներ: Վարչակազմի հանդեպ իրենց դիրքի կարծրացմանը զուգընթաց, որոշ կուսակցություններ հաջորդ երեք տարում դադարեցրին սահմանադրության մոխրագծման գործընթացին իրենց մասնակցությունը: Հանձնաժողովն իր նախագիծն ավարտեց 1995-ին, և 1995-ի հունիսին Սահմանադրությունն ընդունվեց համաժողովրդական հանրաքվեով:

Հայաստանին հատուկ ժողովրդավարությանը վերաբերող որոշ հարցերի լուծման մեջ Սահմանադրությունը երբեմն հաջող չէր: ՀՀԸ-ի գլխավորած վերջակազմի վաղ շրջանում Գերագույն խորհուրդն ուներ լիակատար օրենսդրական և որոշ աստիճանի գործադիր իշխանություն: Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, որ բաղկացած էր ԳԽ նախագահից, նրա տեղակալից, ԳԽ քարտուղարից և մշտական հանձնաժողովների նախագահներից, որոշ գործադիր իշխանություն ուներ, որը կիսում էր Նախարարների խորհրդի հետ: Առաջին վարչապետ Վազգեն Մանուկյանը, որը դեռևս ՀՀԸ-ում էր, չէր կարծում, թե բավականաչափ անկախություն և իշխանություն ունի՝ արդյունավետ կերպով ղեկավարելու համար գործադիր ճյուղը: Իր պաշտոնավարությունից մի քանի ամիս անց, 1990 թ. աշնանը, նա Գերագույն խորհրդից հատուկ լիազորություններ խնդրեց վեց ամիս ժամկետով՝ արդյունավետորեն իրականացնելու համար կառավարության մեջ փոփոխությունները և լքողներն զբաղվելու համար տնտեսությամբ: Նրան տրվեցին այդ լիազորությունները:

Երբ վեց ամիսն անցավ, 1991-ի գարնանը նա վերադարձավ խորհրդարան՝ խնդրելով ընդլայնել և երկարաձգել այդ հատուկ լիազորությունները: Խորհրդարանը մերժեց՝ ասելով, որ այդ աստիճան ընդարձակ իշխանությունը համագոր է դիկտատուրայի: Մանուկյանն այնուհետև փաստարկեց, որ երկիրը կարիք ունի կառավարության երկու ճյուղերի հստակ տարանջատման և ուժեղ գործադիր նախագահի, որն ընտրվի ուղղակիորեն ժողովրդի կողմից՝ երկիրն առաջնորդելու հստակ մանդատով: Գերագույն խորհուրդը համաձայ-

համոզել, սակայն միայն պարզ մեծամասնություն է հարկավոր՝ անտեսելու համար այդ վետոն, և Ազգային ժողովը հարկ չունի նախագահի առարկություններն ընդունելու իբրև ավելի մեծ բան, քան սուկ խորհուրդ: Ազգային ժողովը կարող է այդ նույն օրենքն ընդունել, և Նախագահն այլ ընտրություն չի ունենա՝ այն ստորագրելուց կամ երաժարականից բացի:

Նշանակումներից և վետոներից դուրս շատ բան չկա, որ Նախագահը կարող է անել, եթե Ազգային ժողովը զանվում է ընդդիմության վերահսկողության ներքո: Փաստորեն, տեխնիկական իմաստով և սահմանադրական տեսանկյունով, դա այն է, ինչ տեղի ունեցավ 1998 թ. փետրվարին: Նախագահի նշանակած վարչապետը, երկու նախարարի հետ միասին, մերժեց ընդունելու Նախագահի կայացրած արտաքին քաղաքականության փերաբերյալ մի որոշում: Դա գործադիր իշխանության մեջ փակուղի էր՝ Նախագահի կողմից համապատասխան քայլերի դիմելու իրավասության պահպանմամբ: Մակայն Նախագահի իշխանությունը վերացավ, երբ Ազգային ժողովում նախագահամետ մեծամասնությունը փոխեց իր դիրքորոշումը և ընդդիմացավ նրան: Այն պահին, երբ Նախագահը կորցրեց խորհրդարանում մեծամասնությունը, այլև չէր կարող շարունակել քաղաքական պայքարը:

Նախագահական իշխանության համար մղվող մարտերը շարունակվեցին Լ. Տեր-Պետրոսյանի երաժարականից հետո: 1998 թ. նախագահական ընտրությունների թեկնածուների մեծ մասը (ՀՀԸ-ն թեկնածու չառաջադրեց), ներառյալ Ռ. Բոչարյանը, դեռևս պաշտպանում էին Սահմանադրության փոփոխման գաղափարը՝ այն ձևով, որ Նախագահից վերցվեն որոշ լիազորություններ ու արվեն խորհրդարանին: Ոմանք բացարձակ խորհրդարանական համակարգի կոչ էին անում: Սակայն, ընտրվելուց հետո, Ռ. Բոչարյանի համար պարզ դարձավ, որ իրականում Նախագահի լիազորություններն այդքան մեծ չեն: Որևէ թեկնածու, ընտրվելուց հետո, այլ եզրակացության չէր գալու:

Հայաստանի Սահմանադրությունն իրոք բարելավման կարիք ունի: Այն ունի մի շարք ներքին հակասություններ, և որոշ մասեր հստակ չեն: Այնուամենայնիվ, այն շատ ավելի լավ սահմանադրություն է, քան շատերն են կարծում: Համենայն դեպս, հավելումները չեն կարող կատարվել՝ ելնելով այն սկզբունքից, թե ո՞ր դեկավարն է գրադեցնում Նախագահի պաշտոնը, կամ ո՞ր կուրակցությունն է վերահսկում խորհրդարանը:

Ոմանց կարծիքով, ժողովրդավարացման գործընթացը խափանված էր Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմից իր պաշտոնակարության ընթացքում ընդունած երկու որոշմամբ. ՀՅԴ-ի կասեցմամբ և 1996-ի սեպտեմբերի 25-ի երեկոյան ամբոխը վերահսկելու նպատակով զինված ուժերի գործածմամբ:

1994 թ. դեկտեմբերի վերջին Լ. Տեր-Պետրոսյանը, տեղեկություններ ստանալով այն մասին, որ ՀՅԴ-ն պատասխանատու է քրեական գործողությունների համար և ընդգրկված է սպօրինի գործունեության մեջ, մի հրամանագիր ստորագրեց, որով կասեցվում էր ՀՅԴ գործունեությունը՝ ազգային անվտանգության նկատառումներով: Հրամանագրի հրապարակումից հետո 48 ժամկա ընթացքում զլխավոր դատախազը դիմեց Գերագույն դատարան՝ միևնույն որոշումն ստանալու խնդրանքով՝ հետևյալ երկու հիմունքներով. ա) կատարած տեղորոշական գործողությունների և բ) Քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների մասին օրենքի խախտման ամբաստանությամբ. ըստ այդ օրենքի դրույթների, որևէ քաղաքական կազմակերպություն չի կարող կառավարվել արտասահմանյան ղեկավարների և Հայաստանի քաղաքացի չհանդիսացող անձանց կողմից: Գերագույն դատարանը մերժեց առաջին հիմքը՝ նշելով, որ հանցագործությունների համար պատասխանատվությունը պետք է ապացուցված լինի դատարանում մինչև պատժի սահմանումը: Դատարանն ընդունեց Նախագահի կասեցումը երկրորդ փաստարկի հիման վրա՝ կուսակցությանը ցուցում տալով, որ նա շտկի սխալը և համապատասխանի օրենքին, որից հետո կասեցումը կվերացվի:

Քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը կարգավորող հիմնական օրենքն ընդունվել է 1991-ին՝ օրենսդիր մարմնի ՀՅԴ անդամների օժանդակությամբ: Ոչ մի պետություն չի կարող թույլ տալ ոչ-քաղաքացիների, սօցիալին ինչ ծագում էլ նրանք ունենան, ապրել օտար պետության մեջ և ղեկավարել իր պետության մեջ գործող քաղաքական որևէ կուսակցություն: Եթե այլ պետություններ օրենքի մեջ նման արգելքը հստակորեն չեն արտահայտում, պատճառն այն է, որ նման պրոբլեմի հետ չեն բախվում, այլ ոչ թե որովհետև նման դրույթը խաթ է գործող ժողովրդավարություններին: Գոյություն ունեն մաս մի շարք գործող ժողովրդավարություններ, որոնց սահմանադրություններն արտոնում են քաղաքական կուսակցությունների (կամ բռնությունների հակված այլ խմբերի, որոնք ներկայանում են իրրև քաղաքական կուսակցություններ կամ կրոնական խմբավորումներ) կասեցումը հստակ հանգամանքներում:

խաբանը, որն, իր կարծիքով, արդարացնում է իր կողմից անընդունելի համարվող կառավարությունը տապալելու նպատակով բռնություն գործադրելու իր ցանկությունը:

Փաստն այն է, որ եթե մեկն ուշադիր կարդա ընդդիմադիր այն կուսակցությունների ծրագիրը, որոնք 1996-ին իրենց ջանքերը միավորեցին «Լ. Մանուկյանի թեկնածության շարք», երեք կեսից բաղկացած այդ ծրագրի երկու կետը կոչ է անում կասեցնել Սահմանադրությունը և լուծարել խորհրդարանը: Չորրորդ կետը, որը բացահայտորեն համաձայնեցվել է ծրագրի հրապարակման նախորդ երեկոյան և հայտարարվել Հայրիկյանի կողմից, բայց որն ընդգրկված չէր տպագրված տեքստի մեջ, վերաբերում էր երկիրը կառավարելու համար Անվտանգության խորհուրդ կազմավորելուն՝ մինչև նոր Սահմանադրության ընդունումը: Այդպես նաև ՀՅԴ ղեկավարները բազմաթիվ առիթներով Հայաստանում իրենց օրենքից վեր են հռչակել համուն «քարձրագույն» կամ «ազգային» իդեալների:

Այս միջադեպերը շատ ավելի բան են այնտանշում, քան անհատների, վերնախավերի ու կուսակցությունների միջև իշխանության համար մղվող սովորական պայքարը: Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականից հետո շատ բան է փոխվել, սակայն որոշ կուսակցությունների «հեղափոխական» եռանդը մնացել է նույնը: Լ. Տեր-Պետրոսյանի հեռացումը կարող էր մոտեցնել այն պահը, երբ նրանք կարող էին իշխանության գալ: Այդ հեռանկարի առումով, նրանց կողմից Ռ. Քոչարյանը դիտվում է իբրև միջանկյալ դեմք, որը երբեք չի բավարարելու նրանց կարիքներն ու ծրագրերը:

Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականը հարուցեց շատ ավելի հարցեր, քան սուկ պաշտոնի հաջորդականության խարցն է: Այն լարում հանդես բերեց, սակայն նաև համակարգի մեջ ցուցադրեց որոշ ուժեղ կետեր: Այն նաև պետականության ու ազգության ըմբռնումների հարցում ֆունդամենտալ տարբերություններ բացահայտեց այն անձանց միջև, ովքեր ցանկանում են Լ. Տեր-Պետրոսյանից հետո ձևավորել Հայաստանի ապագան:

վել է: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահները և այլ երկրների վարչապետներ հաճախ են կորցնում ժողովրդի աջակցությունը մինչև պաշտոնավարման իրենց ժամկետի ավարտը, սակայն շարունակում են կառավարել մինչև սահմանված հաջորդ ընտրությունը: Ժողովրդի բացասական կարծիքը բավարար պատճառ չէ նախագահներ ու կառավարություններ փոխելու համար: Երբ ժողովուրդը քվեարկում է, քվեարկում է, որպեսզի ընտրվողը պաշտոնավարի սահմանված ժամկետի ընթացքում: Կասկած չկա, անշուշտ, որ երբ նախագահը կորցնում է ժողովրդի օժանդակությունը, կառավարելը շատ է դժվարանում, նրա հրաժարականի հեռանկարը մահ խոստում է ընդդիմադիրներին: Սակայն, ինչպես կրճենարկվի ստորև, նրա կամ նրա վարչակազմի նկատմամբ դժգոհությունը քիչ կապ ունեն հրաժարականի մեջ առանցքային դեր կատարած Լեոնային Դարաբադի խնդրի լուծման հետ: Հետաքրքիր է նկատել, որ ծանրագույն հանգամանքների ու փորձությունների ներքո յոթ տարի ղեկավարելուց հետո Լ. Տեր-Պետրոսյանը դեռևս ստացավ ընտրողների մոտ կեսի օժանդակությունը՝ միացյալ ընդդիմության ու ուժեղ թեկնածուի առկայության պայմաններում:

Անշուշտ, կամ մահ մարդիկ, որոնք կասկածի են ենթարկում 1996-ին Լ. Տեր-Պետրոսյանի երկրորդ ընտրությունը, ինչպես մահ Սահմանադրությունը, որը սահմանում է Նախագահի մանդատը: Անկանոնությունները փոխել են ընտրությունների արդյունքը, թե ոչ՝ կորոշվի, երբ պատմաբանները լավ ուսումնասիրեն բոլոր փաստերը: Մինչ այդ սակայն տեսակետների մեծ մասը հիմնված է հավատի ու քաղաքական շահարկումների վրա:

Չնայած Հայաստանում ժողովրդավարության զարգացման և պատմության համար ներկայացրած կարևորությանը՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի մանդատի վավերականությունը չի առնչվում այստեղ կատարվող քննարկմանը: Լ. Տեր-Պետրոսյանը հրաժարական տվեց գործընկերների ճնշման ներքո, որոնք ընդունել էին ընտրությունների արդյունքները և Սահմանադրության լեգիտիմությունը, և նրա վարչակազմում էին ծառայում այդ իսկ ընտրությունների արդյունքների ու Սահմանադրության հիման վրա:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը հրաժարական տվեց իր իսկ կարիների հզոր անդամների ճնշման ներքո, որոնք ընդդիմացան Լեոնային Դարաբադի հակամարտության լուծման ԵԱՀԿ Մինսկի Խմբի համանա-

Լ. Տեր-Պետրոսյանի կարողություններն ու քաղաքականությունը հարգողների գրեթե բոլորը, գուցակցվելով նրան ատողների ազմկուռ, հաճախ բացահայտ և երբեմն արգահատելի չախախնդությանը, չէր կարող երկխոսություն համարվել: Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականի հետևանքով կայացած նոր ընտրությունները ևս զրացան ի ցույց հանել մի հակամարտության այլընտրանքային լուծումների քննարկումը, որը չարչրկել է Հայաստանը՝ սկսած որպես անկախ պետություն նրա վերածննդի օրից:

Այդ նյութի մասին զրած անձինք՝ հայ թե ոչ հայ, չեն ունեցել ԵԱՀԿ առաջարկի մասին անհրաժեշտ տեղեկություններ: Սակայն նրանք նաև իրենց նեղություն չեն պատճառել ընդունելու իրենց անտեղյակությունը, ոչ էլ ի վիճակի են եղել դիմակայելու բարձրից բարձր կարգալու գայթակհությանը: Քչերն են միայն գիտակցել առանց հավաստի ինֆորմացիայի հավաստի դիրքորոշում ունենալու անմտությունը:

Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականն իր մեջ շատ ավելի բան է պարունակում, քան մեկ մարդու ճակատագիրը կամ պատմության մեջ նրա տեղը: Եվ ավելին է, քան կառարավածի սահմանադրականությունը: Նրա հրաժարականը առնչվում է պետության ու իշխանության մեր ըմբռնման հետ և երկխոսության այն տեսակի հետ, որի կարիքն ունենք՝ խնդիրները սահմանելու և ընտրանքների կատարելու համար:

Հրաժարականի շուրջ եղած հանգամանքների ողջ բարդության և նրա կարևորության զնահատման համար տեղին են մի շարք դիտարկումներ:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը հրաժարական չովեց իր ավանդական հակաակորդների ճնշման ներքո, որ սովորական ընդդիմությունն էր Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցությունը, Ազգային ժողովրդավարական միությունը, Ազգային ինքնորոշում միավորումը և Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը: Հրաժարականն ավելի շուտ թելադրված էր այն անհատների դիրքորոշումներով, որոնց հետ նա սերտորեն աշխատել էր վերջին տասը տարում, իր գործընկերների, որոնք մեծագույն հարգանք ունեին նրա նկատմամբ, ովքեր, ընդհանուր առմամբ, կգերադասեին, որ նա շարունակեր պաշտոնավարել, և ովքեր չէին

Իր հրաժարականով Լ. Տեր-Պետրոսյանը խոստովեց սահմանադրական ճգնաժամից և հեղափոխության արդյունքի անձնականությանը:

Հրաժարականի սահմանադրականության հարցին կարևորություն չընձայվեց սովորական ընդդիմության հիմնական տարրերի կողմից, որոնք երբեք չէին ընդունել կամ հավանություն տվել ներկա Սահմանադրությանը: Մա չի նշանակում, թե նրանց դուր եկավ այն ձևը, որով կառարկեց հրաժարականը, սակայն նրանց համար կարևորը Լ. Տեր-Պետրոսյանի հեռացումն էր, որը ողջունեցին: 1995-ի Սահմանադրությունը և 1996-ի ընտրությունների արդյունքները չընդունելը նրանց գրկեց Ռ. Բաչարյանի դեմ սահմանադրական նորմերի վրա հիմնված փաստաթղթերն օգտագործելու հնարավորությունից:

Թեև Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականին հանգեցրած գործընթացը ներքին էր, այսինքն՝ դերակատարներն ու դրամապատճառները հիմնականում ներքին, հայաստանյան էին, չի կարելի թերագնահատել արտաքին ուժերի ու գործոնների կարևորությունը, որոնք տարրեր, նույնիսկ հակադիր պատճառներով, թուլացրեցին Լ. Տեր-Պետրոսյանի դիրքն ու վարկը: Այդ ուժերն իրենց սեփական սցենարն ունեն, թե ով պետք է կառավարի Հայաստանը, և թե ինչպես պետք է ընթանա հակամարտությունը: Արտաքին ուժերը Լ. Տեր-Պետրոսյանի հակառակորդների մեջ ամրապնդեցին այն հավատը, թե միջազգային հանրությունը կընդունի հնարավոր այլընտրանքային ղեկավարներին: Այս գիրքն այդ բնագավառին չի առնչվելու: Այնուամենայնիվ արժե շեշտել, որ երբ պատմությունը գրվի, այն որոշ անսպասելի կարգեր կբացահայտի:

Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականը մեկնաբանվել է շտապ արտահայտված, կաղստայարված ձևակերպումներով, որոնք կրկին հաստատում են նյութի ընդունված բացատրությունները: Այդ տարածված պատկերացումը պնդում է, որ.

1. Լ. Տեր-Պետրոսյանն անսպասելիորեն որոշեց ընդունել Գարաբաղյան հակամարտության լուծման մի ձևակերպում, որն անընդունելի էր նրա վարչակազմի կարևոր անդամների համար:

2. Տարածայնությունը ծագեց ճիշտ այդ ժամանակ, քանի որ Նախագահի դիրքորոշումն ու առաջարկված ձևակերպումը պետք է որ նրանց համար նոր լինեին:

3. Լ. Տեր-Պետրոսյանն այդ ձևակերպումն ընդունեց այլ երկրների և միջնորդների՝ Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի ու Ֆրանսիայի կողմից ներ-

լիսին Լ. Տեր-Պետրոսյանն ընտրվեց դեռևս Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահ, իսկ 1991-ի հոկտեմբերին՝ անկախ Հայաստանի առաջին գործադիր Նախագահ: Հրաժարականի ժամանակ նա իր երկրորդ հեզամյա պաշտոնավարման փուլում էր:

Լ. Տեր-Պետրոսյանի աշխարհայացքով ձևավորվեց Հայաստանի անցումային շրջանը դեպի ժողովրդավարություն, ազատ շուկայական տնտեսություն և, որ ամենակարևորն է, դեպի ոչ-ավանդական արտաքին քաղաքականություն: Պետության կառուցման մեջ նա դեկավարեց Ազգային ժողովի, Նախագահական կառույցի, Սահմանադրության ու Սահմանադրական դատարանի և զինված ուժերի կառուցվածքային զարգացումը, վերասահմանեց կառավարության դերը և կառավարության ու քաղաքացիների միջև հարաբերությունները: Մկսեց իրավական, ամբողջապահական, կրթական և սոցիալական ապահովության ոլորտների բարեփոխումները: Հարթեց նաև Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության լուծման ուղին: Ելնելով փոփոխության կարիք ունեցող ոլորտների հսկայական թվից և դրանց փոխկապակցվածությունից՝ կառավարման մասին Լ. Տեր-Պետրոսյանի հիմնական փոփոխությունը եվոլյուցիոն էր, և ոչ թե ուղղուցիոն՝ հեղափոխական: Նա պնդում էր, որ իրական սոցիալական փոփոխությունը հնարավոր է տեսանելի կլինի միայն կառույցների աստիճանական ստեղծմամբ և տնտեսության ուժով, որոնք իրենց հերթին բարեփոխումների քաղաքականությանը թույլ կտան արմատներ ձգել:

Լ. Տեր-Պետրոսյանն ունեցել է յուրջ ընդդիմություն և բազմաթիվ քննադատներ նրան բաժին է ընկել ատելության ու նախանձի սովորական չափից շատ ավելին: Ընդդիմախոսների մեջ էին կոմունիստներն ու ծայրահեղ ազգայնականները, ինչպես նաև որոշ նախկին զինակիցներ: 1995-ի խորհրդարանական և 1996-ի նախագահական ընտրությունների կազմակերպման համար նա ենթարկվեց ներքին և միջազգային քննադատության: Ոմանք քննադատում էին՝ չարիքանք հանդուրժող ու ժողովրդավար չլինելու համար, մինչև որիչներ նրան համարում էին ավտորիտար և նույնիսկ բռնակալ: Պաշտոնից հրաժարվելու նրա որոշումը մեզ խորհել է տալիս իշխանության ու պաշտոնի հետ նրա հարաբերության մասին:

Իբրև գործող Նախագահի, նրան պատասխանատու համարելը այն ամենի համար, ինչ վատ էր ստացվում, համարվում էր բնական: Զննադատողներից ոմանց համար նրա արած ոչ մի բանը ճիշտ չէր,

պատասխան Լ. Տեր-Պետրոսյանը գրեց իր նշանավոր «Պատերազմ, թե՞ խաղաղություն» հոդվածը:

Առանց քննարկելու հնարավոր ընտրանքները, այդ հոդվածում Լ. Տեր-Պետրոսյանը ներկայացրեց այն պատճառները, որոնք ցույց էին տալիս, թե փոխզիջումային լուծումն ինչու է անհրաժեշտ: Նույնիսկ այդ ժամանակ նա, առանց մանրամասների մեջ մտնելու, գեր հիմնական ուղվագծերով շնեկայացրեց ԵԱՀԿ Մինսկի Խմբի համանախագահների այն առաջարկը, որն ընդունել էր որպես բանակցությունների վերակաման հիմք, և որը մյուսները մերժում էին:

2. Լ. Տեր-Պետրոսյանի դիրքորոշման մեջ նրա հակառակորդների համար կա՞ր որևէ նորություն:

Նույնիսկ եթե սեպտեմբերի ու նոյեմբերի նրա հայտարարությունները հասարակության համար որոշ նորություն պարունակում էին, նրա մերձավոր գործընկերների համար որևէ նոր բան զուրկում չուներ: Նրանք բոլորը զիտեին, որ Լ. Տեր-Պետրոսյանն ընդունել էր, նույնիսկ եթե այդ արել էր «լուրջ վերապահումներով», միևնույն առաջարկի առաջին նախագիծը, որը միջնորդների կողմից իրեն բանակցությունների հիմք ներկայացվել էր նույն տարվա մայիսին: Հուլիսին ներկայացրած երկրորդ նախագիծը նույնպես ընդունվել էր Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմից: Նույնը կատարվեց նաև սեպտեմբերի 22-23-ին միջնորդների ներկայացրած երրորդ նախագծի հետ, որը բազմաթիվ առումներով նախորդ նախագծի շատ ավելի բարելավված տարբերակն էր: Եթե որևէ նորություն կար, այն էր, որ երրորդ նախագծում միջնորդների կատարած փոփոխություններում հաշվի էին առնվել հայկական կողմի մտահոգությունների մեծ մասը՝ դրանով այն դարձնելով Լ. Տեր-Պետրոսյանի համար ոչ թե նվազ, այլ, բնականաբար, շատ ավելի ընդունելի:

Լ. Տեր-Պետրոսյանի գործընկերները զիտեին նաև բոլոր երեք առաջարկների ամբողջական բովանդակությունը, որոնք մայիս ու սեպտեմբեր ամիսների միջև եղել էին ինտենսիվ ու պարբերական քննարկումների առարկա: Պաշտոնական հայտարարությունների միջոցով հասարակությունը նույնպես զիտեր Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմից առաջարկների ընդունման մասին, թեև չզիտեր դրանց ճշգրիտ կամ ամբողջական տեքստը: Այն մանրամասները, որ հասել էին Հայաստանի քաղաքացիներին, հիմնականում անստույգ էին, թերի և խեղաբյուրված հատվածներ, որոնք մեծ մասամբ հրատյա-

փուլից հետո: Այն շարունակում էր «ժող խաղաղության փոխարեն» մոտեցումը՝ գրավված տարածքների, անշուշտ, ոչ բոլորի, վերադարձ՝ հակամարտող բոլոր կողմերի հրաժարում ուժի կիրառումից, որպեսզի կարգավորվեն լուծելիք մնացած խնդիրները: «Փաթեթային լուծումը» այլ հակամարտություններում կոչվում է «ժող կարգավիճակի փոխարեն»: Գրավված տարածքները համարվում են սակարկելու ամենալավ պատասանները, որոնք կարող են անպահովել գրավված տարածքները վերահսկողների նախընտրած կարգավիճակը:

ԵԱՀԿ Մինսկի Խմբի բանակցությունները, որ սկսվեցին 1992թ. հունիսին և փակուղի մտան 1996-ին, հիմնված էին «փուլ առ փուլ» մոտեցման վրա, կարգավիճակի խնդիրն այնտեղ չէր քննարկվում: Բազմաթիվ առիթներով Ղարաբաղի պատվիրակությունը, որը Մինսկի Խմբի բանակցությունների լիիրավ մասնակից էր, խնդրել էր, որ Մինսկի խումբը քննարկի նաև կարգավիճակի հարցը, որն անմիջապես հարուցել էր Ադրբեյջանի և մնացած ինը երկրների այն պահանջը, որ հայկական կողմը նախ պետք է ընդունի Ադրբեյջանի տարածքային ամբողջականության սկզբունքը:

Չնայած այն փաստին, որ կարգավիճակը Մինսկի Խմբի հանդիպումներում չի քննարկվել, Մինսկի Խմբի համաձայնագրահետքը՝ Ռոսստոսանը, ԱՄՆ-ն և Ֆրանսիան, 1997-ից ի վեր, կողմերին հաջորդաբար ներկայացրել են առաջարկների երեք նախագիծ (1997թ. մայիսին, հուլիսին և սեպտեմբերին), որոնցից առաջին երկուսը հիմնված էին «փաթեթային լուծման» մոտեցման վրա: Դրանք պարունակում էին Ղարաբաղի կարգավիճակի առաջարկ: Երկուսն էլ առաջարկում էին երկճյուղ բանակցություններ, յուրաքանչյուր կատեգորիայի համար առանձին՝ այն պայմանով, որ մեկի շուրջ համաձայնության իրականացումը չպետք է սպասի մյուսի շուրջ բանակցությունների հաջող եզրահանգմանը:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը մեթոդներից որևէ մեկի հանդեպ գաղափարախոսական կամ սկզբունքային խնդիր չուներ: Երևանը լուրջ վերապահումներով առաջին երկու առաջարկներն ընդունել էր որպես բանակցությունների հիմք, և մերժել էր տարածքային ամբողջականության սկզբունքի ընդգրկումն իբրև կարգավիճակի շուրջ բանակցությունների ելակետ: Բարուն հայտարարել էր, որ ինքն ընդունում է դրանք, սակայն այնպիսի վերապահումներով, որոնք հավասարազոր էին մերժման: Մտեփանակերտը կատարելապես մերժել էր այդ երկու «փաթեթային լուծումների» նախագծերը: Նույնիսկ ակնարկ է եղել, թե իրենց հարմար չէ «փաթեթային մոտեցումը»:

ջարկի հիման վրա Շուշին ու Լաչինն Ադրբեջանին վերադարձնելու մասին խտրակցությունները ադրբեջանական քարոզչություն են և Լ. Տեր-Պետրոսյանի հակառակորդների կեղծ մեղադրանքները: Առաջարկը Շուշիի ու Լաչինի վերադարձը չէր նշում: Ադրբեջանի նախագահ Ալիևը Լաչինի գիջումն արեց 1997 թ. ամռանը վաշինգտոն կատարած իր այցի ժամանակ՝ համաձայնելով դրա վերջնական լուծումը բողոքել Վարաբադի կարգավիճակի շուրջ բանակցությունների փուլին: Շուշին նշված էր հսկանցիկ բնավ ոչ իբրև վերադարձվելիք տարածք:

բ) Տարածքային ամբողջականության սկզբունքի պնդումը (որը պաշտպանում են Ադրբեջանը, միջազգային հասկացությունը՝ պաշտպանում է ԵԱՀԿ յուրաքանչյուր անդամ և Հայաստանի ամեն մի «քարեկամ»՝ ներառյալ Ռուսաստանը, Իրանը և այլ երկրներ), և որն այսօր հարթում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքին (որը պաշտպանում են Հայաստանն ու Վարաբադը), հանվել էր առաջարկից՝ կարգավիճակի քննարկման հարցի հետ միասին: Սա նշանակում էր, որ 1996 թ. ԵԱՀԿ Լիախորնի գագաթնաժողովի հայտարարությունը, որը տարածքային ամբողջականության սկզբունքը դնում էր առաջին կետում, փաստաբեկ հանվել էր:

գ) Մինչև այն պահը, երբ վերջնական կարգավիճակի բանակցությունները հանգեցնեն փոխադարձ ընդունելի պայմանագրի, Վարաբադը պահպանելու էր իր ներկա կարգավիճակը: Դա նշանակում է, որ Վարաբադը մնալու էր դե-ֆակտո Ադրբեջանից անկախ, և Հայաստանի հետ նրա մեծացած հարաբերությունները չէին վերացվելու:

դ) Վարաբադի ու նրա ժողովրդի անվտանգության երաշխիքները կիրառման ուժ էին ստանալու ամմիջապես՝ նախքան վերջնական կարգավիճակի շուրջ համաձայնության գալը:

Հնարավոր է, որ Վարաբադի ղեկավարներն ու Լևոն Տեր-Պետրոսյանի նախկին գործընկերները բավարարված չէին սեպտեմբերի առաջարկի անվտանգության երաշխիքներով կամ որևէ այլ մեծ կամ փոքր կետով: Առանց մանրամասների մեջ խորամուխ լինելու, կարևոր է ընդգծել, որ, առաջին՝ անվտանգության երաշխիքները Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմից բավարար էին համարվում, և բանակցությունների ընթացքում ևս որոշ կատարելագործում էր մտցվելու դրանց մեջ, երկրորդ՝ մի շարք կետեր դեռևս բարելավման կարիք ունեին, բայց հենց դա էր բանակցությունները վերակսելու նպատակը:

ժելու բանակցության անարկա տերտոլ, եթե որևէ մեկն այն չէր հավանում:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը մինչ այդ հաճախ էր առաջարկներ մերժել, սակայն միշտ այդ արել էր՝ միաժամանակ ներկայացնելով նոր նախաձեռնություն ու նոր առաջարկներ: Մի կողմից, նա մերժեց ճանաչել Կարաբաղի անկախության միակողմանի իրավունք՝ վստահ, որ տևական խաղաղությունը պետք է բանակցությունների արդյունք լինի, այսինքն՝ լուծումը և յուրաքանչյուր կողմի կատարելիք գիջումները պետք է հավանաբարության մեջ ընդգրկված կողմերի համար ընդունելի լինեն: Այլու կողմից, նա դիմակայեց ԵԱՀԿ-ի միացյալ և նրա անհատ-երկրների վիթխարի ճնշմանը և չվարանեց վետո դնել 1996-ի Լիսաբոնի գազաբնաժողովի ձայնող հայտարարության վրա: Վետոյի պատճառներից մեկն այն էր, որ հայտարարությունը շահագրգիռ բոլոր կողմերի միջև բանակցությունների արգասիք չէր:

Ես վստահ եմ, որ Լ. Տեր-Պետրոսյանն ընդունեց սեպտեմբերի առաջարկը, որովհետև ա) գտավ, որ այն լավն է, ք) միջնորդները լուրջ ջանք էին գործադրել՝ հաշվի առնելու կողմերի իրավացի մտահոգությունները, և գ) Միմսկի Խմբի բանակցությունները, որոնք պետք է հաջորդեին հակամարտողների կողմից առաջարկի տերքստն իբրև բանակցությունների հիսք ընդունելուն, հնարավորություն էին ընձեռում փաստաթղթի հետագա եղկման ու բարեփոխման համար:

5. Հայաստանի ժողովուրդը դե՞մ էր Լ. Տեր-Պետրոսյանի լուծմանը, և Ռ. Քոչարյանի ղեկավարած խմբի ընդդիմությունն արտահայտում էր արդյոք հասարակության կամքը:

Այն պնդումները, թե Հայաստանի ժողովուրդը դեմ էր Լ. Տեր-Պետրոսյանի մոտեցմանը, հիմնված չեն որևէ հավաստի փաստի վրա: Տասը տարի առաջ, սկսած համազգային շարժումից, Հայաստանի ժողովուրդը ցուցաբերել է բացառիկ նկունություն ու շրջահայեցողություն: Նրանց քվեները մատնանշում են խոհեմություն և չափավորություն:

Փաստն այն է, որ «ժողովուրդը» փոքր դեր է ունեցել վերջին իրադարձությունների մեջ: Հարցի վերաբերյալ հանրաքվե չի անցկացվել, և այլընտրանքային լուծումների բանավիճալին ընկալվումը, որ մինչև իր երաժարականը Լ. Տեր-Պետրոսյանն իր ընդդիմախոսներին կոչ արեց ծավալելու, երբեք չկայացավ:

մտավոր ուժ, վիճարանելու և համոզելու ունակություն, բանական փաստարկները լսելու և համոզվելու պատրաստակամություն, ինչպես նաև խառնվածքի ուժ և իրերի բնդհանուր պատկերը կրթել չմտանալու կարողություն: Այս հատկանիշները նրա համար հմարավոր դարձրին վեր ելնել ավանդական մտածողությունից և նրան ավելցին համոզմունքի ուժ՝ ներառյալ բանական գործընթացի նկատմամբ հավատը և հիմնախնդրի լուծման նկատմամբ խոր համոզմունքը: Մակայն նույն այդ հատկանիշները դիտվեցին որպես նրա թերություններ, այն է. ինտելեկտուալ մեկուսացվածություն՝ հասարակության հետ շփման և քաղաքական նպատակահարթության փոխուղեն, կարծրություն հակասակորդների նկատմամբ, խուսափում փոխզույմներից, որոնց շնորհիվ նա կարող էր պահպանել իր իշխանությունը: Ոմանք դա բնորոշում էին որպես հաղորդակցման պրոբլեմ: Հետաքրքրականն այն է, որ նա գերազանց հաղորդակցվող էր՝ երբ որոշում էր հաղորդակցվել: Այսպես նա Մատենադարանի ավագ գիտաշխատողի իր աշխատանքից չէր հասնի Հարաբաղ Կոմիտեի անդամության ու դրա գաղափարական դեկլարացիան և, ի վերջո, երկրի դեկլարացիան: Ի տարբերություն խորհրդային ժարգոնի կամ գաղափարախոսական, կամ ազգայնական ճարտասանության, նա խոսում էր հստակ և մտքերը հայտնում հակիրճ՝ գործածելով հմարավորին չափ քիչ բառեր: Լեզուն, և այն, ինչ խոսքը կարող էր փոխել մարդկանց մեջ, նրա նախասիրած գեներ էր ոչ միայն Հարաբաղի հիմնահարցի խորհրդային լուծման դեմ, այլև «ավետերեն» խոսող «ավետական մարդ» կոչվող երևույթի դեմ: Նա հարգում էր բառերը, հավատում նրանց ներհատուկ արժեքին, հավատում էր քաղաքացիների կողմից միշտ դատողություններ անելու կարողությանը և ջանում էր պահպանել բառերի գոյությունը՝ իրական հաղորդակցություն իրականացնելու համար: Դա կարող էր լինել կարևոր պատճառներից մեկը, թե ինչու էր նա այդպես խնայողաբար վերաբերվում բառերին: Նրա քաղաքականության հետևանքների և նրա իշխանության լեգիտիմության նկատմամբ կասկածները չեն նվազեցրել այն ակնածանքը, որ մարդիկ տածում էին նրա հազվադեպ ելույթների հանդեպ: Ուշադիր լսում էին, երբ խոսում էր, և վստահ էին, որ սառն է այն, ինչում համոզված է, համոզված է, որ դա է բուն խնդիրը, դա է իրականությունը: Մտքերը հայտնելուց առաջ նա գտնում էր դրանք և արտահայտում հստակ և պարզ, նույնիսկ չոր :

վտառի է, որ դա առավելություն կլինի լուծում գտնելու հարցում: Գժվար է այդ հայտարարությունը քննադատել որպես Ղարաբաղի հարցի հանդեպ «կոշտ դիրքորոշում» այն ավելի մտտ էր փոխզիջումային լուծման հրավերի Առնվազն, այն Լ. Տեր-Պետրոսյանի մտեցման դատապարտումը չէր: Դեմիքոյանի ստացած քվեները մեկնարկեցել որպես «մաստաղցիայի» քվեներ, նշանակում է հարգանքի քայակայություն դրսևորել հարցերն ու անհատներին հասկանալու հայ ընտրողի ունակության նկատմամբ: Ինչ էլ որ սավի Հայաստանի քաղաքացիների մասին, նրանք հիմնականում խուսափում են ծայրահեղություններից, անկայունությունից և պահպանում շրջահայացությունն ու խոհեմությունը:

Ես չեմ կարող պնդել, թե Ղարաբաղի ժողովուրդը կքվեարկելու նման լուծման օգտին: Երկարատև մեկուսացման ենթարկված այդ շրջանի հայության մեջ մշակվել է պատմականորեն տարբեր քաղաքական մշակույթ: Բացի այդ, ԽՍՀՄ-ի լուծարումից առաջ ու հետո, Ադրբեյջանի վարած քաղաքականությամբ պայմանավորված, պաշարվածի հոգեբանությունն ու ռազմականացած մթնոլորտը նրանց դարձրել են Հայաստանի հետ լիակատար միավորումից նվազ որևէ այլ լուծման հանդեպ անտարբեր: Նույն այդ հանգամանքները Լ.Ղ դեկավարությունը ամեն մի առաջարկի և դրա հետևանքների քննարկումների նկատմամբ տալիս են զրեթե մենատիրական վերահսկողության հնարավորություն:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Եթե այստեղ ներկայացված հանգամանքները չեն նպաստում Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականի պատճառների վերաբերյալ տարածված տեսակետի հիմնավորմանը, կարելի՞ է արդյոք պատասխանն այլ տեղ փնտրել:

Սկզբից ևեթ պետք է հստակ և աներկբա նշվի, որ հիմնականորեն լուծման հարցում առկա տարածայնությունները չեն վկայում կողմերից մեկի վախկոտության ու մյուսի խիզախության մասին: Բարոյախոսական տերմինաբանությունը ընդամենը լուծումներ ու ռազմավարություն ներկայացնելու պարտավորությունից և դրանց հետևանքների պատասխանատվությունն ստանձնելուց փախուստի սպասույց է:

Նոր հարցերը հետևյալն էին: Տնտեսական զարգացման ու աճի պակասը ի՞նչ չափով էր կախված հանամարտությունից, դրա հետևանք շրջափակումներից և «ոչ պատերազմ և ոչ խաղաղություն» վիճակից: Ձիջումների պահի ընտրության հարցում տնտեսությունն արդյո՞ք գործոն է: Ժամանակը հայկական կողմի օգտի՞ն է գործում, թե՞ դեմ:

Լ. Տեր-Պետրոսյանի փաստարկումները կարելի է ամփոփել հետևյալ կերպ: Ադրբեջանի ու Թուրքիայի կողմից շրջափակումները և խաղաղության բացակայությունը խտրաբանում են Հայաստանի տնտեսական զարգացումը և օտարերկրյա ներդրումները, դրանք խոչընդոտում են տարածաշրջանային զարգացումներին մաս կազմելու և դրանցից ետ չմնալու Հայաստանի կարողությունը, շարունակելու են դատարկել Հայաստանի բյուջեն: Ձիջումներ կային, որոնք կարող էին կատարվել 1997-ին՝ առանց վտանգի ենթարկելու Գարաբաղի ժողովրդի ու հողի ապագան և անվտանգությունը: Անկախ բանաձևերից ու կարգախոսներից՝ հայկական կողմն ըստ ամենայնի ապագայում կատարելու է զիջումներ, և այսօրվա ու ապագայի զիջումների միջև տարբերությունը լինելու է ավելի խորհրդանշական, քան իրական: Ժամանակը հայկական կողմի օգտին չի գործում՝ անկախ Ադրբեջանում իրադարձությունների զարգացումներից: Բանակցություններում հայկական կողմի 1997-ին ունեցած առավելությունները հետագայում կարող են և չլինել:

Ռ. Բոչարյանն առարկում էր՝ ասելով, որ թեև հանամարտությունն ու դրան առնչվող հանգամանքները երկրի սոցիալ-տնտեսական իրադրությունը բացատրելու գործոններ են, սակայն տնտեսական աճի պակասի հիմնական պատճառը չեն: Ավելի կարևոր գործոններ են կառավարության և կառավարման հստակ կազմակերպման ու կարգապահության պակասը, կոռուպցիան, ազգային պայքարի մեջ ընդդիմության հետ գործակցելու հարցում Լ. Տեր-Պետրոսյանի անկարողությունը, նրա պատակտող քաղաքականությունը և Սփյուռքի հետ անարդյունավետ ու անախտժ հարաբերությունները: Ռ. Բոչարյանը գտնում էր, որ ավելի լավ կառավարմամբ, ավելի խիստ կարգապահությամբ, ամուր հակակոռուպցիոն քաղաքականությամբ, միասնության հասնելու համար ջանքով և Հայաստանի սկետության ու Սփյուռքի ռեսուրսների համատեղմամբ հայկական կողմը կարող է և՛ բավարար չափով բարելավել իր տնտեսական իրավիճակը՝ ազգաբնակչության մեծամասնությանն արդարությունից հա-

պետք է ամրապնդեին հաղթանակը և հայերին այն իրացնելու ժամանակ տային:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը գտնում էր, որ պատերազմը սուկ մարտերի շարք չէր և սուկ հերոսների խնդիր չէր. այն ավելին էր, քան հաղթանակները և այն դեռևս ավարտված չէր: Պատերազմը տնտեսություն էր, հոգեբանություն, և իրենց ընտանիքների վրա ընկած զինվորների հոգս: Ժամանակը կարող էր փոխել հավասարման կողմերը և որևէ երաշխիք չկա, թե հետագայում հայկական կողմը Ադրբեջանի համեմատ ուժեղ կլիներ:

Սա, Լ. Տեր-Պետրոսյանի կարծիքով, չէր նշանակում, թե Հայաստանի տնտեսությունը խեղդելու (Թուրքիայի կողմից օժանդակվող շրջափակմամբ) և Հայաստանի դիվանագիտական մեկուսացման հասնելու Ադրբեջանի քաղաքականությունը կարող էր Լեռնային Ղարաբաղը պաշտպանելու հարցում կտորել հայերի կամքը: Արևի տնտեսական զրկանք չէր կարող փոխել համայն հայության ընդհանուր այն կարծիքը, որ պատմությունը չպետք է կրկնվի. այլևս ոչ մի տեղահանություն, ոչ մի ցեղասպանություն:

Ես վստահ եմ, որ Լ. Տեր-Պետրոսյանը 1997 թ. մարտին Ռ. Քոչարյանին հրավիրեց Հայաստանի վարչապետի պաշտոնում աշխատելու, որպեսզի նրան իր տեսակետն ապացուցելու հնարավորություն տա: Որպես վարչապետ, Քոչարյանը տնտեսական ու սոցիալական ոլորտների վրա լիակատար վերահսկողություն և պատասխանատվություն ուներ: Կառավարության մեջ վեճերի դեպքում Լ. Տեր-Պետրոսյանը մնում էր միայն հաշտարար դատավոր և շարունակում էր որոշել արտաքին քաղաքականությունն ու բանակցությունների ընթացքը:

1997-ի սեպտեմբերին, իր նոր վարչապետի գործունեությունից վեց ամիս անց, Լ. Տեր-Պետրոսյանը պետք է որ իր ճշմարտացիության մեջ ավելի վստահ լիներ, քան երբևէ, քանի որ տնտեսական ցուցանիշները նկատելի բարելավման նշաններ ցույց չէին տալիս: Ռ. Քոչարյանն իր հեղթին կարծես թե համարում էր, արդարացիորեն կամ ոչ, որ իր ունեցած իշխանությունը բավարար չէ իր տեսակետն ապացուցելու համար, և, քանի դեռ ինքը ջանում է արդարացնել իր վերլուծությունները, Լեռնային Ղարաբաղի հարցում որևէ զիջում անհարկ է:

Մի հետաքրքիր երևույթ կա, որ դժվար թե հաստուկ է սուկ հայկական քաղաքական մշակույթին: Բախվելով ձախողման կամ դրա

Ամեն դեպքում, ավելի երկար ժամանակի կարիք չկար՝ պարզելու համար տնտեսության կարևորությունը թե՛ Հայաստանի քաղաքականության մեջ, թե՛ քաղաքական գործիչների համար, ինչպես նաև Ղարաբաղի նշանակալիությունը Հայաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքականության մեջ: Ավելի երկար ժամանակի կարիք չկար՝ տեսնելու համար, թե ինչպես են արտաքին ու ներքին քաղաքականություններն անքակտելիորեն միահյուսված փոքրիկ, աղքատացած ու ցամաքով շրջապատված մի երկրի համար, որը տեխնիկապես դեռևս պատերազմի մեջ է: Լ. Տեր-Պետրոսյանի և Ռ. Քոչարյանի միջև տարբերություններն ավելին են, քան սոսկ տնտեսական աճի ցուցանիշների և մեկ շնչին ընկնող եկամտի վերաբերյալ քանակական վերլուծության խնդիրները:

Լ. Տեր-Պետրոսյանի դիրքորոշումը նշանավոր էր պետության ու դրա առաքելության նրա սահմանմամբ, իր դիրքորոշումներով այն հարցերում, թե ինչպես ապահովել Հայաստանի անվտանգությունը և արտաքին քաղաքականության սկզբունքները, որոնք բխում են այդ իսկ անվտանգության պահանջներից, նշանավոր էր նաև այն դերով, որ իր աշխարհայացքում նա հատկացնում էր հսկամարտությանը: Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականին նախորդած, ինչպես նաև հրաժարականից հետո կատարված իրադարձությունները վկայում են, որ այդ առճակատումը, սովորական ներքաղաքական պայքարից առավել, հսկադիր քաղաքական աշխարհայացքների և դրանցում Ղարաբաղի խնդրին վերապահված տարբեր դերերի բախում էր:

Հարցը, հետևաբար, հետևյալն է. արդյոք Հայաստանն ու Ղարաբաղը կարո՞ղ են գնալ աշխարհայացքների այնպիսի առճակատման, որը կարող է արյունահեղության վերածվել, կամ նույնիսկ այսպես՝ կարո՞ղ են Հայաստանն ու Ղարաբաղը սովորական քաղաքականություն վարել:

Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության ընտրությունների դիտորդների զեկույցը 1996-ին ժամանակի ընդդիմության կողմից համարվեց ընտրությունների կեղծման վկայություն, իսկ 1998-ին՝ քաղաքական ակտ: Հայաստանի կողմից Ղարաբաղի անկախությունը չճանաչելը 1992 թ-ին նշանակում էր Ղարաբաղը «ծախել», սակայն նույնը չէր նշանակում 1998թ-ին: Լ. Տեր-Պետրոսյանի վարչակազմի կողմից առանց նախապայմանների Թուրքիայի հետ հարաբերությունների նորմալացման ձգտումը դավաճանություն էր համարվում, սակայն նույն այդ դիրքորոշումը Զոչարյանի վարչակազմի կողմից՝ արդեն այդպիսին չէ:

Լ. Տեր-Պետրոսյանի քաղաքականությունը համարվում էր «աբևճրամետ», չնայած գերազանց հարաբերություններ էին զարգացվել Իրանի ու Ռուսաստանի հետ՝ ներառյալ վերջինիս հետ երբևէ եղած առաջին Բարեկամության ու համագործակցության մեծ պայմանագիրը: Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականից հետո երկու երկրների հետ լարված դիվանագիտական հարաբերությունները զնախառվում են իբրև «գերազանց» հարաբերություններ և իբրև ազգային շահերի վրա հիմնված առողջ արտաքին քաղաքականության վկայություն:

Լավ սխտիանք կլինեք, եթե ի վերջո ժամանակը ցույց տաք, որ այս պարագրքներն ու հակասական երևույթները սովորական ներքաղաքական պայքար են մատնանշում, որի դեպքում կարելի է գայթակղվել այն բացատրությամբ, թե իշխանության գալուց հետո կուսակցություններն ու քաղաքական գործիչները գործում են ավելի զգուշորեն ու պատասխանատվությամբ: Թեև դա կարող է ճիշտ լինել որոշ կուսակցությունների ու գործիչների առնչությամբ, մյուսների պարագայում այնպիսի հիմնախնդիրների հարաբերականացումը, ինչպիսիք Ղարաբաղի, անվտանգության, արտաքին քաղաքականության, Սահմանադրության ու ժողովրդավարության խնդիրներն են, արդեն բարձրացնում է արժեքների ու նպատակների հիերարխիայի հարցը: Ի վերջո, ի՞նչն է կարևոր գործող անձանց համար: Ի՞նչ է այն աշխարհը, ուր այս փոփոխություններն ու հակասական երևույթներն իմաստ են ստանում:

Նույնիսկ եթե կուսակցության կամ քաղաքական գործիչների նպատակը իշխանության հասնելն է, ինչպե՞ս է յուրաքանչյուրը տեսնում այն պետության դերը, որը նա ցանկանում է առաջնորդել: Եվ, ի վերջո, ի՞նչ տեղ է զբաղում Ղարաբաղն այս ամենի մեջ: Ո՞րն է Ղարաբաղի պրոբլեմը, կամ ո՞րն է այն պրոբլեմը, որ յուրաքանչյուր

ցությունը (ՀԴԿ), յուրաքանչյուրն իր ուրույն ձևով, փաստարանում էր «ազգային գաղափարախոսությունը», որը, նույնիսկ եթե ձևակերպված չէր, Հայաստան պետությանն ու նրա ժողովրդին մի նախասահմանված դեր էր հատկացնում՝ շատ ավելի բարձր, քան ժողովուրդն ինքն էր իր համար պատկերացնում:

Երկրագնդի վրա Հայաստանի ու հայության գրադեցրած տեղի այս երկու տարամետ և միմյանց ավելի ու ավելի ընդդիմացող հայացքները մթազնեցին ամեն մի նորմալ բանավեճ: Հայաստանի ոգու համար մոլեգին պայքարն այն ձևով, որով այն պատկերանում էր դրա գաղափարախոսներին, չէր կարող անհամադրոժողակամություն և անձնական ատելություն չծնել այն հերձվածադի հանդեպ, որը մարմնավորում էր ազգային գաղափարախոսության բացակայությունը, և որի անունն էր Լևոն Տեր-Պետրոսյան:

Լ. Տեր-Պետրոսյանն ու ՀՀԸ-ն

Լ. Տեր-Պետրոսյանի ու ՀՀԸ-ի համար պետականության նպատակն այն էր, որ Հայաստանի քաղաքացիները իրենք կարողանան սահմանել իրենց սեփական շահերը, խնդիրները և անվտանգության հասնելու դազմավարությունը: Պետականությունը մի մեխանիզմ է, որի միջոցով ավյալ երկրի բնակիչներն ապահովում են միջազգային համրության մեջ իրենց օրինական տեղը՝ այն ձևով, ինչպես իրենք են դնում իրենց սեփական խնդիրները, սահմանում իրենց ազգային շահերը և հետապնդում դրանք իրենց հարմար ձևով: Կառավարության նպատակներն են երկրի ու ժողովրդի անվտանգության ապահովումը, այնպիսի պայմանների երաշխավորումը, որոնք հանգեցնում են քաղաքացիների քաղաքական, տնտեսական ու սոցիալական բարեկեցության, և այն խնդիրների հաղթահարումը, որոնք սպառնում են կամ վտանգում այդ նպատակները: Հասարակության վերափոխումը և ժողովրդի բարեկեցության ապահովումը ժամանակ են պահանջում, դրանք լավագույնս երաշխավորված են լինում, երբ իրականացվում են շրջահայացությամբ: Ոչ մի հեղափոխություն, գաղափարախոսություն կամ ռեժիմ չի կարող ստեղծել ակնթարթային տնտեսական զարգացում կամ արդյունավետ գործառող կառույցներ: Գաղափարախոսական ավյունը չի կարող փոխարինել ժամանակին, զերեռանդուն ազգայնականությունը չի կարող փոխարինել շրջահայացությամբ: Անկախության նպատակն էր Հայաստանի ժո-

Լ. Տեր-Պետրոսյանը, քարեփոխումների ու անկախության անբացման համար քաղաքական, տնտեսական ու սոցիալական բնագավառներում առնում: Խաղաղության պայմանագրի դերը վճարող էր համարում: Դրա համար նա պատրաստ էր ընդունել աղբրեջանական ու հայկական կողմերի փոխադարձ զիջումների վրա հիմնված այնպիսի մի կարգավիճակ ապահովող լուծում, որը բացառում էր Աղբրեջանի գերակայությունը՝ Վարաբաղի Եկատմամբ, ապահովում էր անվտանգության երաշխիքներ՝ ներառյալ սահմանային կարգավորումներ, որոնցով Վարաբաղը սահմանակից էր դառնում Հայաստանին: Այս լուծումն այն ամենը չէր, ինչ որիչներ կարող էին ցանկանալ, սակայն այն ամենն էր, ինչ անհրաժեշտ էր Վարաբաղին:

Վարաբաղի անվտանգության համար ոչ անհրաժեշտ տարածքների վերադարձը լինելու էր խաղաղության այդ պայմանագրին հասնելու միջոցը: Առանց կարգավիճակի համաձայնության խաղաղության պայմանագիրն ընդունելի էր, քանի որ այն, փաստորեն, անձեռնմխելի էր թողնում Վարաբաղի փաստացի կարգավիճակը՝ Աղբրեջանից անկախ և Հայաստանի հետ գրեթե միավորված:

Հակամարտությունը ժամանակին լուծելու դեպքում մեկ ավարտվելու էին Հայաստանի շրջափակումները, բացվելու էին հաղորդակցության միջոցներն ու ճանապարհները՝ դրանով թույլ էր տրվելու, որ Հայաստանը դեր ունենա տարածաշրջանային ու միջմայրցամաքային կապերի մեջ, և վերացվելու էին արտաքին ներդրողների մեծամասնության կողմից Հայաստանը վտանգավոր ու անապահով վայր զմայնառնելու հիմքերը: Վարաբաղի հակամարտության ժամանակին լուծումը չորս հարևաններից երկուսի հետ ևս նորմալ հարաբերություններ կապահովեր և կնեղներ մյուս երկու հարևանի՝ Վրաստանի ու Իրանի, ինչպես նաև միջազգային մնացած հանրության հետ հարաբերությունների լարվածությունը:

Մնում էր պետության հարաբերությունների հարցը իր սահմաններից դուրս բնակվող հայության հետ: Հայոց պետությունը սովորական պետություն էր, որ պատկանում էր իր քաղաքացիներին, թե՛ այն համայն հայության «տունն» էր՝ անկախ այն բանից, թե որևէ հայ որտեղ է բնակվում և թե որ երկրի քաղաքացի է: Հայաստանի կառավարությունը պատասխանատու է ողջ հայության, նրա իղձերի ու երազանքների համար: Եվ, ի վերջո, ի՞նչ է նշանակում հայ լինել:

ՀՀԸ-ի և Լ. Տեր-Պետրոսյանի կարծիքով, պետությունը պետք է ստանձներ այն հարցերի պատասխանատվությունը, որ անհրաժեշտ

կարիքներով: Այստեղ ժողովրդից ակնկալվում է տեսանողի կողմից պատրաստված սցենարին համապատասխան վարքագիծ, մի սցենար, որը բարձրացնելու է ժողովրդին և նրան համապատասխանեցնելու ավյալ զարգացումը իրեն հատկացված դերին: Գաղափարաբանական հիմունքով տեսակետները բացառիկ չեն սլատմության մեջ կամ ժամանակակից աշխարհում: Դրանք, ի վերջո, այն նյութն են, որով կերտվում են տոտալիտար ոեժիմները:

Ա. Վազգեն Մանուկյանն ու ԱԺՄ-ն

Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ու Վազգեն Մանուկյանի միջև անկախ ամենալուրջ տարաձայնությունները պետվում էին «նորմալություն» բառի շուրջ: Մանուկյանը գտնում է, որ պետության ողջ փիլիսոփայությունն այդ բառի վրա էինքնելը նշանակում է Հայաստանի ու հայ ժողովրդի անցյալը, ներկան ու ապագան հանգեցնել անընդունելիորեն սահմանափակ հայեցակարգի: Ըստ Վ. Մանուկյանի՝ հայությունն ունի բարձրագույն առաքելություն, սա էլ ըլխում է նրա այն համոզմունքից, որ հայերը հատուկ ժողովուրդ են՝ բացառիկ ներուժով: Պետության նպատակներն են՝ ապահովել, որ այդ ներուժն իրացվի, և գտնել այն բնագավառները, որտեղ այդ առաքելությունը կարող է ի հայտ գալ:

Ըստ Վ. Մանուկյանի՝ հայերը հատուկ ազգ են իրենց այն հզորությամբ, որը կարող է բխեցվել հայ ժողովրդի կեղեքման ու ցափի պատմությունից, որն էլ իր հերթին կարող է վերածվել հրաշքերի հասցնող ներքին ուժի: Հայերը բացառիկ են՝ նաև միասնության հասնելու, մի կենտ անհատի շարժման միասնաբար ներուժով. նրանք զգում են կամ կարող են հանգել մեկ միասնական ամբողջության և պետք է գործեն իբրև այդպիսին, թեև մի հատվածը Հայաստանում է, մյուսը՝ Ղարաբաղում, իսկ ուրիշներ՝ ցրտուցան: Պետությունն այն մեքենան է, որի միջոցով այդ միասնությունը կարող է իրականացվել, որի միջոցով միևնույն հավաքական էության ցարուցրիվ այդ բաղադրիչները կարող են կարգի բերվել և ուժի նոր մակարդակի հասնել, ինչը կապահովի հայոց իդեալը Հայաստանում և դրա հատուկ տեղն աշխարհում: Հայերը «համաշխարհային ազգ» են և պետք է հասնեն իրենց առաքելությանը:

Այդ ուժը, ըստ Վ. Մանուկյանի, դրսևորվեց Ղարաբաղի պատերազմում: Ղարաբաղը եղավ այն ասպարեզը, որտեղ հրաշքն ի հայտ

ռոյալված վիճակից և վերածելու բարոյապես մաքուր, արգասավոր, եռանդուն, արդյունավոր և, անշուշտ, հատուկ ազգի:

Եթե այս ամենը մի քիչ առեղծվածային է քվում ու խորհրդավոր, պատճառն այն է, որ այս յուրահատուկ աշխարհայացքն ինքն է թե՛ առեղծվածային, թե՛ խորհրդավոր: Ինչպես մեծագործության անուրջի այլ պաշտպանների դեպքում, այս դեպքում ես բնօրնակում է որևէ երկխոսություն, որևէ բանական քննարկում:

Կասկած չկա, որ նրա ծրագիրը նախատեսում է քաղաքացիների կյանքի բարելավում, դրամատիկ ու արագ, կոյուկ բարելավում: Մակայն դժվար է այնպիսի վերացականությունների վրա հիմնված ռազմավարությունը, որը նախատեսում է ներքին ժոճն ու ներշնչանքը վերածել բուրջների և օրենքների: Հեշտանում է: Ճակ ժախտողունների համար պատասխանատվությունից խուսափելը, քանի որ այդ դեպքում ժողովուրդն է, որ զրացել է իրեն վերածել այն տեսակի հայերի ու քաղաքացիների, ինչպիսին ծրագիրն էր կոչ անում: դառնալ: Այն կառավարությունը կամ առաջնորդը, որի ծրագիրը պահանջում է ժողովրդի այլ տեսակ, միշտ ցանկանալու է ավելի մեծ իշխանություն՝ այդ կերպարիտվությունն իրականացնելու համար: Եվ 1990-1991-ին իրեն վարչապետ պաշտոնավարելու ընթացքում Վազգեն Մանուկյանի հարաբերությունն իշխանության հետ ներկայացնում էր նման աշխարհայացքի թելադրած պատկերի ցայտուն դրսևորումը:

Բ. Կոմունիստները

Հայ կոմունիստները երբեք իրենց հարմարավետ, ինքնավստահ կամ անվտանգ չեն զգացել անկախ Հայաստան պետության մեջ: Նրանց համար այն չափազանց մեկուսի, չափազանց ծանրաբեռնող ու չափազանց փոքրիկ մի վայր է: Նրանք ավելի հանգիստ կգային ուրիշ մեկի պատկերացումների մեջ իրենց տրված դերակատարությանը, այնպիսի մեկի, որը ներկայացնի քաղաքակրթության ավելի բարձր, ավելի ունիվերսալ գաղափար: Այս դեպքում պետության նպատակն է գտնել այդ մեկին՝ այդ պետությանը կամ կայսրությանը և շրջան կատարել դրա ուղեծրով:

Հայ բուշևիկ հեղափոխականների սովանդական գաղափարախոսության ինտրոդուկցիոն դրոփած, թե այսօր կոմունիզմով հմայված մարդկանց տեսակի պատճառով, կոմունիստական կուսակցությունների մտածողության մեջ միակ մշտական երևույթը եղել է Ռուսաս-

ցիարական պրոբլեմները՝ կոռուպցիան, պտնկությունը և այլն, նույնպես կանհետանան Կոսակցության հրահանգով կամ Գերագույն խորհրդի քվեարկությամբ:

Ըստ այս տեսակետի, կարելի է գտնել նաև Գարաբաղի հիմնախնդրի լուծման ռազմավարությունը: Միավորվելով Ռուսաստանի հետ կամ միանալով Ռուսաստան-Բելոռուս միությանը՝ Հայաստանը կապացուցի Ռուսաստանի հանդեպ իր աներկբա հավատարմությունը: Հենց Հայաստանը Ռուսաստանի մաս կազմի, Ռուսաստանը նրան կհատուցի Լարաբաղով: Սա, հարկավոր է նկատել, շատ պարզ լուծում է: Ոչ Հայաստանի կողմից դիվանագիտական ջանքերի, ոչ բանակցությունների, ոչ մտածելու կամ վերլուծելու, փաստորեն՝ ոչ մի տեսակի ջանքի կարիք չի լինի:

Կարելի է մտածել, որ Հայաստանի հետ Գարաբաղի միավորմանը հասնելու նպատակի համար թերևս հարկավոր է ինչ-որ բան գոհաբերել, իսկ Գարաբաղը բավականաչափ կարևորություն է ներկայացնում՝ հանուն դրա երկրի անկախությունը գոհաբերելու համար: Փաստորեն, ժամանակին անկախության հետամկյարի հանդեպ կոմունիստների և այլոց երկչուտ վերաբերմունքը մասամբ կարելի է բացատրել նրանց այն մտավախությամբ, որ մնաց գործողությունը կարող էր համարվել հակառուսական քայլ և հանգեցնել Ռուսաստանի կողմից Գարաբաղով կամ, ինչպես ոմանք կարող են այնդել, տարածքային այլ հարցերով վրիժառության:

Այս փաստարկն սկզբից կոմունիստական կոսակցությունների կողմից ներկայացվեց խրաճայն, այնուհետև՝ ավելի բացահայտ: Նույն փաստարկն սկսեց բերվել քաղաքական այլ գործիչների կողմից ևս: 1996-ին, սոցիալական ու տնտեսական տևական դժվարություններով և դարաբաղյան բանակցությունների փակուղային վիճակով խրախուսված, ՀԿԿ-ը ստորագրություններ հավաքեց՝ հոգուտ Ռուսաստան-Բելոռուս դաշինքին Հայաստանի մասնակցության:

Խնդիրն այն է, որ պատմության մեջ մնան տրամաբանությունը մշտապես փորձարկվել է և չի գործել՝ պարզապես որովհետև հայերի կողմից գրված սցենարները միշտ չէ, որ եղել են այնպիսին, որպիսին Ռուսաստանն է որոշել գործադրել: Գարաբաղն անկախության դիմաց փոխանակությունը որոշ հայերի երևակայության արգասիք էր, որ բխում էր Ռուսաստանի շահերը այնպես սահմանելու բուռն ցանկությունից, որ դրանք համընկնեն Հայաստանի ու հայության շահերին:

ինչպես պետք է վարվել նրանց հետ, ովքեր չեն համաձայնի իրենց մեկնաբանություններին:

Այստեղ հարցն, անշուշտ, չի առնչվում Ռուսաստանի հետ Հայաստանի ունենալիք հարաբերությունների որակին: Հարցն ավելի շուտ վերաբերում է այն մտնեցմանը, որով այդ հարաբերություններն են ընկալվում: Կասկածից վեր է, որ Հայաստանը Ռուսաստանի հետ ընդհանուր, այդ թվում և ռազմավարական, շահեր ունի: Ճշմարիտ է նաև, որ ոչ բոլոր շահերն են համընկնում: Երկու պետությունները պետք է համագործակցեն, և այդ կերպ են վարվել անկախությունից ի վեր՝ սահմանելով ու հետապնդելով այդ ընդհանուր շահերը և, փոխադարձ հարգանքի հիմունքով, անհամաձայնություններ ունենալով որոշ հարցերի շուրջ: Սակայն հայկական որոշ խմբավորումների համար համագործակցության գործընթացն սկսվում է շահերի նույնականության ընդունմանը և ավարտվում իրենց կողմից իրեն Ռուսաստանի շահեր ու ցանկություններ ընկալվածի հանդեպ Հայաստանի ստորակայությանը: Պարզունակ գաղափարաբանների մտային կառույցը բույլ չի տալիս պատկերացնել, որ նախ Հայաստանի կառավարությունն ու ժողովուրդը պետք է սահմանեն Հայաստանի շահերը, սակայն դրանք համեմատվեն այլ պետությունների շահերի հետ և այնուհետև հետապնդվի այն, ինչը այդ համեմատության տրամաբանությունն է պահանջում:

Հայ կոմունիստները և մի շարք ուրիշներ սկսեցին Ռուսաստանին դեր ու առաքելություն վերագրել, սահմանել նրա շահերը, և դրանցից բխեցնել իրենց սեփական շահերը: Ռուսաստանն այն է, ինչ նրանք երևակայում կամ կամենում էին, որ լինի ազգայնական ու կայսերապետական, հակաբուրժուական ու հակաբյուրժ մի Ռուսաստան, որը հայերին գերադասելու էր թուրքերից ու աղբյուրանցիներից, քրիստոնյաներին՝ մահմեդականներից: Այս երևակայական մտապատկերը ոչ մի կապ չունի նրանց հետ, ովքեր կառավարում են Ռուսաստանը: Եթե Ելցինի կառավարությունը չի համապատասխանում սրան, ուրեմն Ելցինը «խսկական Ռուսաստանը» չի ներկայացնում:

Իսկական Ռուսաստանն ինչ-որ այլ տեղ է թաքցնում Դոմայի միջանցքներում, թաքցնում Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության դեկավար Գենադի Չյուգանովի մշտապատ բառերի կամ ռուս ծայրահեղ ազգայնական Վլադիմիր Ժիրինովսկու խոսքերի տակ, որոնց սոսկ ճշմարիտ հավատացյալները կարող են հասնու լի-

շահերին, որոնք սահմանվել են իրենց իսկ կողմից, այլ ոչ թե ծրագրվել հայերի կողմից:

Հայկական քաղաքական կուսակցությունների ու ղեկավարների համար առաջին և ամենակարևոր խնդիրն է հասկանալ և օրյելով ի վերջին գնահատել ուրիշների շահերը, այդ շահերը չսահմանել կամային մտածողության հիման վրա: Ռուսաստանը չափազանց կարևոր գործընկեր է, որպեսզի կարելի լինի նրա հետ վարվել իբրև կասկածամիտ սիրահարի, որն իբր Հայաստանի սիրտ հավաստման ու ապացույցի մշտական կարիքն ունի:

Գ. Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը

Քննարկվող «քարձրագույն անտեղությունների» խմատով ՀՅԴ-ի ծրագրածն ամենից ավելի ծանրակշիռն է, ամենից ավելի համապարփակն ու լայնորեն ճանաչվածը: Դրա վերջնական նպատակն է ազատ երկրի հիմնադրումը, որն անկախ լինի և միավորի պատմականորեն հայկական բոլոր տարածքները: Օսմանյան Հայաստանում քարեփոխումների հասնելու նպատակով 1890թ.-ին հիմնադրված ՀՅԴ-ն անկախությունն իբրև նպատակ որդեգրեց 1919թ.-ին: Հիմնականում ՀՅԴ-ի ջանքերով հիմնադրված և նրա կողմից կառավարվող Առաջին Հանրապետությունը մեկ տարեկան էր, երբ «Ազատ, Անկախ ու Միացյալ Հայաստան» կարգախոսն ընդունվեց իբրև կուսակցության իդեալ: Սփյուռքյան միջավայրում, ուր կուսակցության հետ միասին արքայվել էր նաև այդ կարգախոսը, այն ներկայացնում էր պատմական բոլոր անարդարությունների վերացումը, անցյալի ողջ նահառակության հատուցումը, ներկայի բոլոր գոհողությունների արդարացումը: Այդ Հայաստանն էր, որ սփյուռքահայերին մատուցելու էր խոստացված հանդերձյալ կյանքը, և սփյուռքահայերը վերադառնալու էին և վայելելու իրենց երազանքները:

Այս իդեալին հասնելու ռազմավարությունը ժամանակի ընթացքում զարգացավ, և նախապատվությունները փոխվեցին: Մակայն փոփոխությունների խճուղուց անկախ, իդեալական, հայրենիքի սրահանջը հայտնի էր իբրև «Հայ Դատ» կամ Հայկական Հարց: Թեև այս տերմինը գործածվում է այլ կուսակցությունների, ոչ-կուսակցական խմբավորումների և անհատների կողմից ևս, ՀՅԴ-ն իրեն է համարում հարցի տերը:

Ըստ այս տեսության, Հայաստանը հայրենիքի սուկ մեկ քաղաքումն է, որն իրենի բերմամբ գործընթացներում մշտանեքից առաջ է ընկել՝ միջազգային հանրության կողմից այն ճանաչվել է իբրև անկախ պետություն: Հաջորդ տեղում է Դարաբաղը, որն ազատագրվել է և անկախություն հռչակել, սակայն դեռևս միջազգայնորեն չի ճանաչվել իբրև անկախ պետություն կամ իբրև Հայաստանի մաս: Հաջորդը, ըստ ՀՅԴ ռազմավարության, Ջավայթն է, որի հայ ազգաբնակչությունն սկսել է հաստատել իր իրավունքները: Մնացած քաղաքամասերի միացումն անպայմանորեն հաջորդելու է:

Հայաստանը վերակերտելու այս երազանքը (երազանք, որ «վերակերտելու է» նաև Հայաստանի չորս հարևաններից երեքին) ՀՅԴ-ի գլխավոր ծրագիրն է, և ՀՅԴ-ն ինքը պետք է լինի այդ երազի ծրագրողն ու իրականացնողը: Հայաստանը այդ երազի բեկորներից միայն մեկն է, Հայաստանի կառավարությունը՝ իշխանության լծակներից միայն մեկը, Հայաստանի ժողովուրդը՝ պատերազմների վարելու կոչված բանակներից միայն մեկը, թեև այն մեկը, որը կրելու է պայքարելու և գոհվելու ծանրագույն բեռը:

Դաշնակցության դիտանկյունից, Հայաստանի նոր պետությունը չունի Հայկական Հարցը լուծելու ոչ անհրաժեշտ մտապատկերը, ոչ ռեսուրսները, եթե միայն, հավանաբար, չկառավարվի ՀՅԴ-ի կողմից: Այդ պարագայում այն կարող է ստանձնել ծրագրի ավելի մեծ բաժնի պատասխանատվությունը: Տեր-Պետրոսյանի «Հայաստանը՝ «նորմալության» իր կոչով և «նորմալ» արտաքին քաղաքականության հետևանքներով, է՛լ ավելի քիչ էր պիտանի այս երազանքը հետապնդելու գործին: Այն հանգամանքը, որ Տեր-Պետրոսյանի Հայաստանը մերժելու էր Յեղասպանության ճանաչումը երկրի արտաքին քաղաքականության հիմք դարձնելը և ձգտելու էր նորմալացնել Թուրքիայի հետ հարաբերությունները, բավարար էր, որպեսզի նա, նրա վարչակազմն ու ՀՀԸ-ն ստանան «ասպազգային» բնորոշումը: Փաստորեն, Լ. Տեր-Պետրոսյանին ու նրա համախոհներին Դաշնակցությունը ներկայացնում էր որպես իր ազգային ծրագրի, հետևաբար՝ հայ ժողովրդի վստօթարագույն թշնամիներ:

Վերջապես, ՀՅԴ-ի համար նման վիթխարի ազգային ծրագիրը, Հայկական Հարցի պես հսկա իդեալը կարող էր իրականացվել միայն պատմականորեն և բարոյապես վավերացված հեղինակության կողմից՝ իշխանության հասած կամ ժողովրդավարական ճանապարհով կամ այլ կերպ: Ազգակերտման քաղաքական ծրագիրը

ամենից շատ քիչ ունի կամ բնավ չունի: Երեքն էլ ցանկանում են դրանք գտնել գաղափարախոսական կառույցներում: Ուստի՝ որոշումները չեն կայացվելու Հայաստանի համար շահեկանության կամ վնասակարության հատկանիշի հիման վրա, այլ իրենց աշխարհայացքի ներդաշնակությունը պահպանելու աստիճանի հիման վրա: Փաստորեն, հաշվի չեն առնվելու առկա իրական հնարավորությունները, եթե այդ աշխարհայացքի դրույթներով դրանք բացառվում են:

Երեք խմբավորումներն էլ, իրենց աշխարհայացքները բնութագրելով իրրև «ազգային գաղափարախոսություն», հավակնում են բարոյական բարձունքների: Անկախվում է, որ *ազգային* բառն այդ բանականացությանը ապրիորի պես է սրբության և գրեթե կրոնական նախաասանում ապահովի, իսկ *գաղափարախոսություն* բառը պես է պարզևի համակողմանիության, անկապտելիության ու բանականության զգացողություն, ինչպես նաև գիտական հիմնավորման պատրանք հաղորդի դրանց:

Ազգային տերմինը պես է նաև ընկալվի իրրև հականիշ *անհատականին*: «Ազգային» գաղափարախոսության առաջնաշումը քաղաքական կուսակցությունների կողմից փորձ է քաղաքացիներին նախազգուշացնելու, որ քաղաքականության մասին չնուսածեն իրրև իրենց սեփական շահերի արտահայտության, այլ ընդունեն այն իրրև հավաքականության ճակատագիր: Անհատական շահը և ազգային շահը ներկայանում են իրրև հակադրություններ, գրեթե փոխբացառող, փոխանակ ներկայանալու իրրև փոխհամարող երևույթներ: Մեկ անհատի կամ խմբի կողմից սահմանված ազգային շահը կանխորոշում է, թե քաղաքացու անձնական շահը ի՞նչը պես է լինի:

ՀՀԸ-ի և մյուս խմբավորումների միջև տարբերությունն ընկած է հենց այստեղ: ՀՀԸ-ն, որքան էլ ոչ բավարար ձևով, «ազգայինը» գիտակցում և ընկալում է քաղաքացիների անհատական շահերի ընդհանուր գումարի իմաստով: Մյուս խմբավորումները, իրենց առաջ քաշած գաղափարախոսությունների միջոցով, «ազգայինին» վերագրում են լեգիտիմության այլ հիմք և այլ ծագում, քան ազգի անդամներն են: Վազգեն Մանուկյանի համար իր ազգային գաղափարախոսությանը չհամաձայնելը նկարագրի և ուժի բացակայության և բարոյական անկման հայտանիշ է: ՀՅԴ-ի համար իր իդեալների ու ռազմավարության մերժումը «վատ հայ» լինելու հավաստի նշան է: Կոմունիստական խմբավորումների համար իրենց գաղափարների հանդեպ անհամաձայնությունը կասկածելի անձ լինելու վկայություն է:

ամենից շատ քիչ ունի կամ բնավ չունի: Երեքն էլ ցանկանում են դրանք գտնել գաղափարախոսական կառույցներում: Ուստի՝ որոշումները չեն կայացվելու Հայաստանի համար շահեկանության կամ վնասակարության հատկանիշի հիման վրա, այլ իրենց աշխարհայացքի ներդաշնակությունը պահպանելու աստիճանի հիման վրա: Փաստորեն, հաշվի չեն առնվելու առկա իրական հնարավորությունները, եթե այդ աշխարհայացքի դրույթներով դրանք բացառվում են:

Երեք խմբավորումներն էլ, իրենց աշխարհայացքները բնութագրելով իրրև «ազգային գաղափարախոսություն», հավակնում են բարոյական բարձունքների: Ակնկալվում է, որ *ազգային* բառն այդ բառակապակցությանը ապրիորի պետք է սրբության և գրեթե կրոնական նախասահմանում ապահովի, իսկ *գաղափարախոսություն* բառը պետք է պարզևի համակողմանիության, անկապտելիության ու բանականության զգացողություն, ինչպես նաև գիտական հիմնավորման պատրանք հաղորդի դրանց:

Ազգային տերմինը պետք է նաև ընկալվի իրրև հականիշ *անհատականին*: «Ազգային» գաղափարախոսության առաջըաշումը քաղաքական կուսակցությունների կողմից փորձ է քաղաքացիներին նախազգուշացնելու, որ քաղաքականության մասին չմտածեն իրրև իրենց սեփական շահերի արտահայտության, այլ ընդունեն այն իրրև հավաքականության ճակատագիր: Անհատական շահը և ազգային շահը ներկայանում են իրրև հակադրություններ, գրեթե փոխբացառող, փոխանակ ներկայանալու իրրև փոխհասմարաղ երևույթներ: Մեկ անհատի կամ խմբի կողմից սահմանված ազգային շահը կանխորոշում է, թե քաղաքացու անձնական շահը ի՞նչը պետք է լինի:

ՀՀ-ի և մյուս խմբավորումների միջև տարբերությունն ընկած է հենց այստեղ: ՀՀ-ն, որքան էլ ոչ բավարար ձևով, «ազգայինը» գիտակցում և ընկալում է քաղաքացիների անհատական շահերի ընդհանուր գումարի իմաստով: Մյուս խմբավորումները, իրենց առաջըաշած գաղափարախոսությունների միջոցով, «ազգայինին» վերագրում են լեգիտիմության այլ հիմք և այլ ծագում, քան ազգի անդամներն են: Վազգեն Մանուկյանի համար իր ազգային գաղափարախոսությանը չհամաձայնելը նկարագրի և ուժի բացակայության և բարոյական անկման հայտանիշ է: ՀՅԴ-ի համար իր խղեղների ու ռազմավարության մերժումը «վատ հայ» լինելու հավաստի նշան է: Կոմունիստական խմբավորումների համար իրենց գաղափարների հանդեպ անհամաձայնությունը կասկածելի անձ լինելու վկայություն է:

զույն նպատակի» իշխանության բռնի տուգարման իրավունքի իրենց պնդումները, ինչպես նաև իրենց կողմից այդ իրավունքի փաստացի կիրառումը: Իրականում նրանց շարունակել են կրկնել միևնույն վարքագիծը:

Պարագրքը, որի շուրջ արժե խորհրդածել, հետևյալն է. այն կուսակցություններն ու ղեկավարները, որոնք մերժում էին անկախության ու ժողովրդավարության հասնելու նպատակով ԽՍՀՄ-ի դեմ բռնության կիրառումը, ՀՀԸ-ի ու Լ. Տեր-Պետրոսյանի դեմ այդ իրավունքը պաշտպանում էին իրրև սկզբունքային հարց: Այդ կուսակցությունների այն հայտարարությունները, թե Լ. Տեր-Պետրոսյանի վարչակազմն ավելի վատն էր, քան խորհրդային ռեժիմը, կամ նույնիսկ անհատարակ հայոց պատմության մեջ ամենավատն էր, անշուշտ, փողոցային ճամարտակություն են և չեն կարող լուրջ ընդունվել: Այս անվիճելի պարագրքն իրոք ինչ-որ բան է հուշում, սակայն այդ իսկ կուսակցությունների և դրանց ղեկավարների մասին, նրանց նախապատվությունների և ինքնադատակերպման մասին, և ոչ թե Լ. Տեր-Պետրոսյանի կամ նրա վարչակազմի մասին:

ՀՅԴ-ի և կոմունիստների համար հնդկաստան, ազգային բառի, իրրև: անվազայինի հակադրության մեկ այլ շահագնիշ է Թուրքիայի հետ դրա առնչությունը: Հասկանալի ՀԿԿ-ի, ՀԿԴ-ի և ՀՅԴ-ի համար քաղաքականությունն ազգային է, եթե այն հիմնված է հակաբյուրքականության վրա: Քաղաքականությունը վերածվում է զաղափարախոսության, երբ հակաբյուրքականությունը գերիշխում է քաղաքականության մեջ: Կոմունիստները և մասնավորապես ՀՅԴ-ն կենտրոնական դեր են հատկացնում Թուրքիայի հետ Հայաստանի հարաբերությունների և Հայաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ Տեղապահության հարցին: Այս հարցում Վազգեն Մանուկյանը մյուսներից նվազ խանդավառ էր, թեև 1996-ին, իրրև: նախագահության թեկնածու, որ ստացել էր կոմունիստների ու ՀՅԴ-ի ժժանդակությունը, նա նույնպես «Հայկական Հարցն» իր նախընտրական ծրագրի մաս դարձրեց:

Առանց նախապայմանների Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը Լ. Տեր-Պետրոսյանի համար բոլոր հարևանների հետ հարաբերությունները նորմալացնելու Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հիմնարար սկզբունքի արմատական հետևությունն էր: Թուրքիայի կողմից Հայոց Տեղապահության ճանաչումը նորմալ հարաբերությունների զարգացման

Սա է այն հատման կետը, որտեղ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականի հանգամանքները, հայ-թուրքական ավանդական հակադրությունը և Ղարաբաղի շուրջ վիճարանությունը խաչաձևվում են: Հայ-թուրքական հարաբերությունները դարաբաղյան բանավեճի մեջ են ներառվել բազմաթիվ առումներով, որոնցից ամենաանմիջակայսնը Թուրքիայի կողմից Հայաստանի շրջափակումն է՝ ի նպաստ Ադրբեջանի:

Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանը փակ է եղել խորհրդային շրջանում, բացվել է սույլ շարաքը մեկ անգամ՝ Գյումրիով Թուրքիայի սահմանը հատող մարդաստաբ զնացքի առջև:

Հայաստանի անկախությունից հետո, որը ճանաչվեց Թուրքիայի կողմից, երկու երկրները ներգրավվեցին դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման շուրջ բանակցությունների մեջ, որոնց երկուսն էլ սահմանի բացման խնդիրը կարող էր կարգավորվել: Ելնելով հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմությունից՝ չէր ակնկալվում, թե դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը դյուրին խնդիր է լինելու: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, այն հնարավոր էր և հասանելի:

Երբ 1992-ին Վրաստանից եկող երկաթուղին, որով սովորաբար կատարվում էր ցորենի ներմուծումը Հայաստան, արխազական հակամարտության պատճառով դադարեց գործել, Թուրքիան, երկկողմ բանակցություններում կատարված առաջընթացի ոգով, արտոնեց իր նավահանգիստների և երկաթուղու օգտագործումը՝ Եվրոպայից եկող ցորենը Հայաստան հասցնելու նպատակով: Համագործակցությունը շարունակվեց 1992-1993-ի ծնունդը, մինչև 1993-ի գարնանը հայկական ուժերի կողմից Բերքաջարի գրավումը: Այդ ժամանակ, ի նշան Ադրբեջանի հետ համերաշխության, Թուրքիան դադարեցրեց այդ առաքումները: Սահմանը կրկին փակվեց: Այդ պահից ի վեր սահմանի բացումը և Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորումը Թուրքիան կնայել է դարաբաղյան հակամարտության լուծման կամ այդ ուղղությամբ նկատելի առաջընթացի հետ:

Հանդես գալով Ադրբեջանին աջակցողի դերում և միևնույն ժամանակ լինելով նաև ԵԱՀԿ Մինսկի Խմբի անդամ՝ Թուրքիան շատերի կողմից դիտվում էր ավելի իբրև պրոդեմի, քան լուծման մաս: Ավանդական հակաթուրք գործիչներից երևակայության մեծ թռիչք չէր պահանջվում պատմական անտագոնիզմը Ղարաբաղյան խնդրի բննարկումների մեջ ներքաշելու համար, մանավանդ, որ սահմանը

հրեշներ: Այս էր սպառնալը, որ հնարավոր դարձավ ընդդիմությունը վերածել Լ. Տեր-Պետրոսյանի և նրա շուրջ խմբված համախոհների հանդեպ անձնական ստեղծության ու զրպարտության քաղաքական ծրագրի: Նորմալությունը վստահավոր գաղտնիք էր, որը պետք է վնասագերծվեր՝ այն կողմների հետ միասին:

Մարդկանց մտքում գաղտնիարախտական ընդդիմության անձնավորումը կարևոր է երկու ստումով: Առաջին, որոշ կուսակցությունների համար, որոնք զգուշանում են նպատակների, ռազմավարության ու մարտավարության մասին բանական քննարկումներից, անձնավորված ստեղծությունն ավելի արդյունավետ է գործում, քան քաղաքական փաստարկումը և այլընտրանքների վերլուծությունը: Որտեղ կան սրիկաներ, պետք է լինեն նաև լավ տղերք, որտեղ կան դավաճաններ, պետք է լինեն նաև հայրենասերներ:

Երկրորդ, երևան եկող երրորդ ուժի ղեկավարները հավատացին ընդդիմադիր կուսակցությունների ճարտասանությանը, որոնք Լ. Տեր-Պետրոսյանին ու նրա շրջապատից ոմանց ներկայացնում էին իբրև չարագործների: Ռ. Զոչարյանն ու Վազգեն Մարգարյանը գտնում էին, որ Լ. Տեր-Պետրոսյանին ստիպելով հրաժարական տալ, վերացնում են ներքին միասնականության և Հայաստանի ու Սփյուռքի միասնության գլխավոր, եթե ոչ միակ, խոչընդոտը: Երկու միասնություններն էլ անհրաժեշտ էին, եթե իրենց այլընտրանքային լուծումը գործելու էր:

«ՂԱՐԱՐԱՂԻ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Որքան էլ տարօրինակ թվա՝ Ղարաբաղը հասկանալու լավագույն ձևն այն որպես կուսակցություն դիտարկելն է: Կարելի է ասել, որ «Ղարաբաղի կուսակցությունը» ամենամեծն է, այն նույնքան հին է, որքան Ղարաբաղի հիմնախնդիրը կամ Ղարաբաղն ինքը: Այն նաև ամենապարզն է: Ղարաբաղի ժողովուրդը գիտի, թե ինքն ինչին է դեմ: Նա չի ցանկանում լինել Ադրբեջանի կամ ադրբեջանցիների գերիշխանության ներքո: Ադրբեջանցիների գերիշխանության օրոք, որոնց Ղարաբաղի հայերը «թուրք» են անվանում, Ղարաբաղի նկատմամբ վարվել են որպես գաղութի՝ բառի դասական իմաստով՝ մարզը պահելով տնտեսական ու սոցիալական թերզարգացման պայմաններում: Ղարաբաղի հայությունը չի կարող ընդունել ադրբեջանական կարգերը հատկապես այժմ՝ շրջափակվելուց, ոմբակոծվելուց, տեղա-

Աղբրեջանը, իր սեփական ծրագրերն ունի Ղարաբաղի վերաբերյալ: Իբրև ԽՍՀՄ մաս կազմող հանրապետություն հակառակվելով Հայաստանին միավորվելու Ղարաբաղի պահանջին, թե իբրև անկախ պետություն պնդելով իր տնտեսական անբաժանելիությունը՝ Աղբրեջանը մնում է հակառակորդ և չի կամենում թույլ տալ Ղարաբաղի անջատումն իրենից: Այս հարցում Աղբրեջանը վայելում է միջազգային հանրության հովանավորությունը: Բացի այդ, Հայաստանն այս խնդրի մեջ ներգրավված է իբրև Ղարաբաղի պաշտպան, և հայկական Սփյուռքը վաղուց միացել է Ղարաբաղի սատարման գործին: Ավելին, Մոսկվան նույնպես ներգրավված է: Տալս՝ իբրև Խորհրդային Միության մայրաքաղաք իր իրավասությունների շրջանակներում, իբրև հաշտարար դատավար, երկրորդ՝ իբրև երկու կողմերին զենք մատակարարող հիմնական կողմ, և երրորդ՝ իբրև հակամարտության կողմերի վրա մեծագույն ազդեցությունն ունեցող հարևան երկիր: Ի վերջո, ուրիշ հարևաններ և ԵԱՀԿ-ն ու միջազգային հանրությունը նույնպես ներգրավվեցին, երբ հակամարտությունը ռազմականացվեց, երբ եղսատեղադատերազմյան միջազգային խաղերն սկսվեցին, և երբ մավթի ու մավթամուղների քաղաքականությունն ի հայտ եկավ:

Տեղական քաղաքական հակամարտությունն արագ վերածվեց արյունահեղության և շուտով ռազմականացվեց, ազգայնականացվեց, ձեռք բերեց տարածաշրջանային և միջազգային նշանակություն: Թե այս փոխակերպումներն ի՞նչ չափով են օգնել կամ վնասել Ղարաբաղի հարցին, և թե հակամարտության էությունն ինքը ի՞նչ ուղղություններով է փոփոխվել այդ փոխակերպումներից՝ մեկ այլ ուսումնասիրության նյութ է: Մակայն, այդուհանդերձ, կարելի է երեք եզրակացություն անել: Առաջին՝ հակամարտության մեջ ուղղակիորեն և անուղղակիորեն ներգրավված կողմերը հարցին տնտեսական, կուսակցական, քաղաքական և աշխարհաքաղաքական շահերի երանգավորում են տվել: Երկրորդ՝ ոչ պատերազմը և ոչ դիվանագիտությունը մինչև այժմ չափազրգիտ բոլոր կողմերի համար ընդունելի լուծում չեն ներկայացրել: Երրորդ՝ Ղարաբաղի կուսակցությունը դեռևս չի կարողանում զանել ճահճից դուրս գալու ուղին:

Ղարաբաղյան կուսակցության գործը բարդացնող քաղաքականության երկրորդ խումբը ղեկավարության խնդիրն է. ո՞վ է հանդես գալիս այս կուսակցության անունից:

այդ պահին: Իսկ ուրիշներ, հիմնականում պաշտպանության նախարարները, կասկածներ ունեն այն տարածքների վերադարձման վերաբերյալ, որոնք անվտանգության և ռազմավարական նկատառումներով գրավել էին պատերազմի ընթացքում: Այն շարք առիթներով Վազգեն Սարգսյանը հրապարակավ հայտնել է իր այն կարծիքը, որ ստրուկոմո նվաճված հողը չի կարելի վերադարձնել՝ որանով իր դիրքորոշումը մերձեցնելով նրանց, ովքեր գտնում էին, որ Ղարաբաղի հիմնախնդիրը պատմությունը շտկելու հարց է, թեև, պետք է նշել, Վ. Սարգսյանը միշտ չէ, որ այդպես է մտածել:

Երկրորդ զարգացումը Հայաստանում Ղարաբաղի կուսակցության առաջացումն էր՝ Երկրապահների տեսքով: Սգրեմպես կազմված իբրև պատերազմի վետերանների կազմակերպություն՝ այն վայելում էր Պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանի հովանավորությունը: 1995 թ.-ին ութ երկրապահներ Ազգային ժողովի անդամ ընտրվեցին՝ ՀՀԸ-ի հովանավորությամբ և առանց սեփական հատուկ քաղաքական ծրագրի: Նրանք օժանդակում էին Լ. Տեր-Պետրոսյանին՝ խորհրդարանում մնալով վետերանների շահերի պաշտպան:

Երբ վարչակազմում ներքին պայքարը սաստկացավ, Երկրապահները վերածվեցին քաղաքական կուսակցության: Իսկ երբ Ռ. Քոչարյանը և ժժային երկու նախարարները որոշեցին Լ. Տեր-Պետրոսյանին մարտահրավեր նետել, տատանվող տերպետության նական պատգամավորները ուղղվեցին դեպի խորհրդարանի Երկրապահ խմբակցությունը, որպես նոր ընդդիմության միջուկ: Բավականաչափի պատգամավորներ փոխեցին իրենց դիրքերը՝ հանգեցնելով Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմնակիցների մեծամասնության կորստին և, ի վերջո, նրա հրաժարականին:

Դրանից հետո Երկրապահները, չունենալով քաղաքական ծրագիր, միացան աջակողմյան և որոշ չափով ռազմաշունչ փոքր Հանրապետական կուսակցությանը՝ փոխելու համար իրենց խմբին ու դերը և, դառնալով քաղաքական կուսակցություն, հարթելու ընտրություններում: Երկրապահները մեծ մասամբ Ղարաբաղի կուսակցության մաս են կազմում, և մինչև վերջերս ներկայանում էին որպես մեկ-հարցի կողմներ, ընդհանուր ստմանը մույն գծի վրա մնալով Ղարաբաղի ղեկավարության հետ:

Ղարաբաղի կուսակցությունը, Ղարաբաղում թե Հայաստանում, շատ հարցերում ոչ-գաղափարախոսական կուսակցություն է: Նրա

բյուջեի ղեկիցիտի, գործազրկության, ինֆլյացիայի, կրթության, տնտեսիչների աշխատավարձերի ու թոշակների պատասխանատվությունը, միևնույն ժամանակ, Ադրբեջանի հետ սպառազինման մրցակցության պայմաններում, կարողանա սպասիտվել զինված ուժերի լուրջ և ծախսատար մատակարարումները:

Այս հարցերը փոքր-ինչ ավելի հանգամանորեն քննարկվում են հետագա գլխիներում: Մակայն Ռ. Քոչարյանի հայտարարած արտաքին քաղաքականության սկզբունքները էականորեն չեն տարբերվում նախորդ վարչակազմի սկզբունքներից: Տեղասպանության ճանաչումը, թեև արժարժվում է իբրև քննարկումների առարկա, Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների նախապայման չի դարձվել, և Հայաստանը Թուրքիային տարածքային որևէ պահանջ չի ներկայացրել: Հավասարակշիռ արտաքին քաղաքականության սկզբունքը նույնպես կարծես թե պահպանված է՝ եղելով ԵԱՀԿ-ի միջնորդական լանքի հետ Հայաստանի շարունակվող համագործակցության փաստից: Եվրոպական կառույցների ու ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունները նույնպես կարծես թե փոփոխություն չեն կրել առաջին տարվա ընթացքում:

Ռ. Քոչարյանը նախագահական պաշտոնավարումն սկսեց մի հիմնական հիասթափությամբ, քայց նաև մի շարք կանխադրույթներով: Ղարաբաղի հերոս ու ղեկավար լինելը նրա համար Հայաստանում քաղաքական աջակցության հիմք չապահովեց: Ղեկավարելով Լ. Տեր-Պետրոսյանի դեմ մարտակոչը՝ Քոչարյանը դարձավ Ղարաբաղի կուսակցության փաստացի ղեկավարը: Չարմանալիորեն, իբրև Նախագահ վերահսկելով Հայաստանի կառավարությունը, Քոչարյանն ուղիղ ազդեցություն չունեցավ իր կուսակցության երկու հատվածների վրա: մի հատվածը՝ Ղարաբաղը, որը մի ժամանակ նա էր կառավարում, անցել է նրանից հետո մնացած ղեկավարների, հիմնականում Պաշտպանության նախարար Սամվել Բաբայանի վերահսկողության տակ, իսկ մյուս հատվածը՝ Երկրապահները, հավատարմություն են պահպանում Վազգեն Սարգսյանի հանդեպ:

Քոչարյանը գտնում էր, որ, Լ. Տեր-Պետրոսյանին հեռացնելով, կկարողանար միասնություն ստեղծել՝ միասնություն ներքում և միասնություն դրսում՝ անորսայի այդ բուժամիջոցը, որով կուսակցությունները կհաղթահարեին իրենց տարածայնությունները և կգործեին ընդհանուր շահի համար, երկիրը կառուցելու պարզ ծրագրի համար, այն տնտեսապես հզորացնելու և ուսումնական առումով հզոր պահելու

ԿԱՍՈՒՐՁՆԵՐ ԺԱՍԱՆԱԿԻ ՈՒ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱՅՈՎ

Կուսակցության ղեկավարի ու նրա կուսակցության մասին կարելի է բավական բան հասկանալ՝ պարզելով, թե նրանք ի՞նչ են անում անցյալի հետ և ի՞նչ դեր են հատկացնում պատմությանը՝ անկախ դրա որևէ մեկնաբանությունից: Օրինակ, հնարավոր է փաստել, որ ետխորհրդային հայ կոմունիստները փորձում են արդարացնել անցյալը, որ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը փորձում է փառաբանել այն՝ դրա կրկնության հույսով, որ Վազգեն Մանուկյանը ջանում է այն վերածել ուժի և լեգիտիմության եռանդակերտ սկզբունքի, որ Վազգեն Սարգսյանը ցանկանում է անցյալի վրեժն առնել, և որ Լ. Տեր-Պետրոսյանն ու ՀՀԸ-ն պայքարում էին այն հաղթահարելու համար:

Ու Քոչարյանը կամենում է անտեսել անցյալը: Նա գտնում է, որ անցյալը սուկ բեռ է, հստակ մտածողության խաչընդոս: Նա իր խնդրին մոտենում է իբրև «վերակառուցող»: Նա գտնում էր, որ այն ձևը, որով ներկան կազմող բաղադրիչներն ի մի էին բերվում Հայաստանում ու տարածաշրջանում, արդյունքի չի հանգեցնում: Քոչարյանը ցանկանում է տեսնել, թե նույն այդ բաղադրիչները կարո՞ղ են վերահավաքվել այլ ձևով, այնպես, որ խիստ տարբեր ու հստակ արդյունքի հանգեցնեն: Բաղադրիչներին գործառույթներ են վերագրվում, որոնք անտեսում են դրանց նախորդ դերը, դրանց սուբյեկտիվ ու գաղափարախոսական ինքնությունը: Ամեն բաղադրիչ կգործեր նոր ծրագրի համապատասխան, եթե հասկանար այդ ծրագիրը համապատասխան ձևով, կամ նրան հնարավոր լիներ համոզել, որ այդպես գործի:

Քաղաքական կուսակցությունները ներկայացնում են բաղադրիչների մեկ խումբ, իսկ Հայաստանը, Ղարաբաղն ու Մփչուրքը՝ առանձին, տարբեր բաղադրիչներ են: Քոչարյանի կողմից միասնության

տարբեր են և առանձին, սահմանազատման գիծ են քաշում: Այնուհետև մեծ մասը այս կամ այն տեսակի միասնության կոչեր է հղում:

Մակայն չեն կարողանում մի դեպք հիշել, երբ որևէ կազմակերպություն, հասարակություն կամ կուսակցություն, Հայաստանում կամ Մփյուռքում, հրաժարված լինի իր ինքնհրավախությունից, կառույցներից, նպատակներից, բյուջեից կամ ազդեցություններից՝ իսկապես միասնության:

Միասնությունը կարող է առնչվել չորս մակարդակների. քաղաքական միասնություն Հայաստանում, գործողությունների ու դիվանագիտության միասնություն Հայաստանի ու Արարատի միջև, ազգային իդեալների ու ծրագրերի համաձայնություն Մփյուռքի, Հայաստանի ու Արարատի միջև և միասնություն Մփյուռքի համայնքներում:

Միասնություն Հայաստանում

Շատ հեշտ է պատկերացնել միասնությունը Հայաստանում, սակայն դրան հասնելն, այնուամենայնիվ, դեռևս դժվար է: Մահմանադրության շուրջ համաձայնությունը (խաղի կանոնների որոշումը, ներառյալ տարածայնությունների լուծման եղանակները) ներկայացնում է միասնության մեկ տեսակ: Դա միասնության իրավական, բարձրագույն տեսակն է: Եվ կասկած չկա, թե ժամրության կենտրոնը որտեղ է գտնվում, անշուշտ՝ պետության և պետության ղեկավարի վրա:

Ճգնաժամերի ժամանակ, ինչպիսիք են պատերազմը կամ նմանափայ ազգային աղետները, ժողովուրդը կարող է քաղաքական միասնության հասնել նաև տարածայնությունները մի կողմ դնելով և ճգնաժամի լուծման վրա սևեղելով:

Այդպես չեղավ 1992-ից 1994-ին Ադրբեյջանի հետ պատերազմի ժամանակ: Ապամիասնությունը կապ չունեի ընտրությունների հետ: 1991 թվականի ընտրությունների վերաբերյալ որևէ վիճելի հարց չկար. Մահմանադրությունը, որի վավերացումը հարցականի տակ դրվեց 1995-ին, դեռևս հանրաքվեի ներկայացված չէր, երկիրը կառավարվում էր առաջին խորհրդարանի ընդունած օրենքներով, այն խորհրդարանի, որի անդամ էին ընդդիմության գրեթե բոլոր ղեկավարները:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը միասնությունը չդարձրեց քաղաքական նպատակ կամ կարգախոս: Նա ընդունեց ընդդիմության ու ընդդի-

նայուց հետո նրա ստաջին գործողություններից մեկը եղավ ՀՅԴ-ի գործունեության կասեցման վերացումը: Լ. Տեր-Պետրոսյանի վարչակազմին պաշտոնապես ընդդիմադիր կուսակցությունների ղեկավարներին նա հրավիրեց ծառայելու իբրև իր խորհրդակցանքեր: Երեք հոգի ընդունեց հրավերը: Ազգային ինքնորոշում միավորման նախագահ Պարույր Հայրիկյանը, ՀՅԴ-ի ղեկավար Վահան Հովհաննիսյանը և Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցության ղեկավար Արամ Մարգարյանը: Վազգեն Մանուկյանն իր տեղակալ Դավիթ Վարդանյանին արտոնեց ծառայելու Նախագահի վարչակազմում (1999-ին չորսն էլ ազատվեցին գրաղեցրած պաշտոններից - ծնթ. թարգմ.):

Ռ. Քոչարյանը ստեղծեց նաև նախագահական խորհուրդ, ուր ներկայացված են բոլոր քաղաքական կուսակցությունները, և նախարարական աթոռներ տվեց տարբեր կուսակցությունների անդամների, թեև տնտեսական խնդիրների հետ գործ մեկնող նախարարությունները գլխավորում են մասնագետներ, իսկ ուժային նախարարությունները գլխավորում են նրա կողմակիցները՝ Վազգեն Մարգարյանն ու Մերժ Սարգսյանը: Նա նաև դռներ բացեց Սփյուռքի առջև՝ մի շարք արժաններով: Արտաքին գործերի նախարարն ու խորհրդակցանքներից մեկը ծնված են Սփյուռքում: Հասարակայնության հետ կապերի ուղղությամբ նրա գործունեությունն ավելի ուղղված է եղել Սփյուռքին: Ռ. Քոչարյանը նաև ձեռնարկել է 1999թ. սեպտեմբերին Երևանում կայանալիք Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններին նվիրված համաժողովը:

Այլ կուսակցությունների պաշտոններ հատկացնելն այդպե՞ս բավարար է Հայաստանում միասնություն հաստատելուն, թե ոչ՝ հստակ չէ: Իբրև Նախագահի խորհրդակցանքեր գործող կուսակցական ղեկավարները (անցյալ և հավանական նախագահական թեկնածուներ) հրապարակավ հայտնել են Քոչարյանի հետ իրենց անհամաձայնությունները, նրանցից մեկը նույնիսկ ստորագրել է Նախագահին անվստահություն հայտնելու մասին 1998 թ. հոկտեմբերին Ազգային ժողովում չրջող միջնորդագիրը: ՀՅԴ-ն, որի ղեկավարը Նախագահի խորհրդակցանքներից մեկն է, Նախագահի ներքին քաղաքականության դեմ ուղղված ցույցեր է կազմակերպել փորձելով իրեն տարանջատել վարչակազմից: Կարեն Դեմիրճյանը և ազդեցիկ այլ քաղաքական գործիչներ, ինչպես Դավիթ Շահնազարյանը և այլք, մերժել են որևէ գործ մեկնալ վարչակազմի հետ:

մտքին: Վստահորեն կարելի է ենթադրել, որ կարծիքի միևնույն փոփոխությունը տեղի կունենա որևէ այլ բեկնածուի հետ, ով կընտրվի Նախագահ:

Հայաստան և Ղարաբաղ

Հայաստանն ու Ղարաբաղը պետք է սերտագույն կապեր ունենան միմյանց հետ: Եվ երկու միավորները մեծ մասամբ սերտորեն համագործակցել են՝ քննարկումների և համաձայնության ոգով: Այդուհանդերձ, Ղարաբաղն աստիճանաբար «ապամիասնանում» էր Հայաստանից, մինչև որ հավատարակչությունը շրջեց Հայաստանի Նախագահի դեմ: Ղարաբաղի նոր փաստացի ղեկավարը՝ Սամվել Բաբայանը, իրեն «ապամիասնացրեց» նաև Հայաստանի նոր Նախագահից՝ Ղարաբաղի մախկին ղեկավարից, Երևանին մեղադրելով փոխզիջումների հայրցում «ժառանկ կեցվածք» չունենալու մեջ:

Հայաստան-Ղարաբաղ հարաբերություններում առկա է երեք պրոբլեմ: Հայաստանը միջազգային օրենքի և միջազգային հանրության առջև պարտախանութություններ ունի, որ Ղարաբաղը չունի՝ որևէ կառավարության կողմից ճանաչված չլինելով իբրև ինքնիշխան պետություն: Ղարաբաղը կարող է լինել մեկ-հարցի կուսակցություն, Հայաստանը չի կարող՝ ով էլ լինի Նախագահը: Ի վերջո, Հայաստանն ու դրա կառավարությունը և ոչ թե Ղարաբաղի ղեկավարներն են պարտախանստու լինելու միջազգային հանրության ու պարտության առջև այն բանի համար, թե ինչ կպատահի Ղարաբաղին:

Այնուամենայնիվ, գոյություն ունեն օրգանական կապեր, որոնք ստեղծել են գործողությունների ընդհանուր ուրրտ: Երկու միավորների շահերը պետք է նրանց ստիպեն գործելու միասին: Եթե Ղարաբաղն իր շահերը սահմանի Հայաստանի շահերից, կարիքներից և ռեսուրսներից անկախ՝ կվտանգի շատ ավելին, քան ինքն իրեն կարող է թույլ տալ:

Հայոց աշխարհի միասնությունը

Հայոց աշխարհի՝ Հայաստանի, Ղարաբաղի և Մփյուռքի կամ սփյուռքների միասնության հարցը այլ կարգի խնդիր է: Այն ներկայացնում է վերացարկված ազգայնականության և ազգային ինքնության ամենածանր մարտահրավերը:

Միասնության կոչերը Սփյուռքում հնչել են առատորեն. եկեղեցական միասնություն, կառակցական միասնություն, համայնքային միասնություն: Սակայն մեկ անգամ արդեն անջատված հասարակություններն ու կազմակերպությունները չեն վերամիավորվել, նույնիսկ երբ վերացել է նրանց անջատվելու պատճառը: Յուրաքանչյուր կազմակերպություն՝ մեծ թե փոքր, կարծում է, թե հայկական ինչ-որ բան կմահանա իր լուծարմամբ, նույնիսկ եթե իր գաղթությունն այլևս իմաստ չունի կամ օգտակար չէ: Թերևս դա իներցիայի օրենքն է կամ առանց իշխանության ու ազդեցության սպառելու որոշ անձանց անկարողությունը: Դա կարող է, ծայրահեղ դեպքում, ինքնապահպանման բնագոյր լինել:

Սփյուռքն ավելի դյուրությամբ ընդհանրություններ է գտնում անցյալում, քան ապագայում: Սփյուռքահայերի մեծ մասը շարունակելու է ապագան պատկերացնել իրենց բնակության երկրներում և ոչ թե Հայաստանում կամ Դարարադում՝ չնայած ազգային գաղափարախոսների կողմից «տուն վերադառնալու» կոչերին: Սփյուռքյան կազմակերպությունները շատ առումներով այնքան մեծ բան են ներդրել ներկա կառույցների մեջ, որ հազիվ թե այժմ հրաժարվեն իրենց հաստատություններից, նվիրատվությունից և ազդեցության ոլորտներից: Ապագայում սակայն կարող են փոփոխություններ լինել:

ՄԻԱՄՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԼԵԳԻՏԻՄՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Միասնությունն իբրև քաղաքական ծրագիր առաջ է բերում իշխանության օրինականության հարցը: Լավագույն պայմանների դեպքում, «ապամիասնությունները» տեղի են ունենում իբրև ազգային շահերի և ապագայի ընթացքի հիմնարար խնդիրների շուրջ էական տարածայնությունների արգասիք: Հայոց աշխարհի առջև ծառայած են բազմաթիվ նման խնդիրներ: Բնական է, որ էական տարբերություններ լինեն սոցիալական, տնտեսական և այլ հարցերում, ինչպես նաև՝ Դարարադի, հարևանների հետ հարաբերությունների և Հայաստանի արտաքին քաղաքականության այլ խնդիրների շուրջ: Սակայն մեծ հարցերի շուրջ, որոնք պետք է լուծվեն սոցիալական և տնտեսական ոլորտներում, կա ընդհանուր համաձայնություն: Տարածայնությունները վերաբերում են առաջնություններին, հարցերի պատճառական հարաբերությանը և այն խնդրին, թե ո՛վ լավագույնս կարող է լուծել այդ հարցերը: Հայաստանի օրակարգի որոշ հարցեր տիյուրքահայության սրտին ավելի մոտ են, քան մյուսները:

քաղաքական համակարգով, բարձրացնել մարդուն այնպես, ինչպես չեն կարող ներսալ քաղաքական ընթացակարգերը: Իշխանության այս ախաի լեզվախմբությունը հիմնված է գաղափարախոսության, անհատի կամ կուսակցության հատկանիշների վրա՝ վեր և դուրս կուսակցականի և հատվածականի ուղեծրից ու քաղաքական այլընտրանքներից, այն է՝ ժողովրդավարության հատկանիշներից:

«Միասնությունը» կարող է վերածվել այն մեխանիզմին, որի միջոցով անհատի շահերի վրա հիմնված քաղաքականությունը, որը ժողովրդավարության անհրաժեշտ նախապայմանն է, մի կողմ նետվի: Այդ ամենն արվում է հանուն անհատից ավելի բարձր սկզբունքի, մի սկզբունք, որով անհատի դերը նվազեցվում է, իսկ «գաղափարի», «տեսլականի» կամ «գաղափարախոսության» դերը դրվում ամեն ինչից վեր՝ գաղափարի, տեսլականի կամ գաղափարախոսության կրողին հատկացնելով այնպիսի իշխանություն և լեզվախմբություն, որ կարող է մահ օրենքից վեր լինել: Այս դեպքերում «միասնությունը» իշխանություն նվաճելու մեխանիզմ է, այն օրինակաբանացնելու սկզբունք և այդ իշխանության կիրառկման գաղափարախոսություն:

Սա է պատճառը, որ ՀՀԸ-ն, 1988-1990-ին առաջնորդելով Հայաստանում կոմունիստական կուսակցության կարգերի դեմ ժողովրդավարական ընդդիմությունը, այդ կուսակցության դեմ օրենքից դուրս մարտահրավեր չնետեց, որքան էլ որ խորհրդային օրենքն անկատար էր: ՀՀԸ-ն ցանկանում էր, որ ժողովրդի կամքը լեզվախմբ դառնա օրինական գործընթացով, նույնիսկ եթե դա խորհրդային օրենք է՝ հարցը վերաբերել Հայաստանում կոմունիստներին իշխանությունից հեռացնելուն, թե ԽՍՀՄ-ից Հայաստանի դուրս գալուն:

Նաև սա կարող է լինել պատճառը, որ 1996-ին մասամբ միավորված ընդդիմության հիմնական կարգախոսը եղավ այն, թե ժամանակները «նորմալ» չեն՝ ի նկատի ունենալով, որ վիճակը սովորական չէ (չնայած Լ. Տեր-Պետրոսյանի հակառակ հավաստիացումներին), և որ երկիրը «ճգնաժամի» մեջ է: Այդ պատճառով ընդդիմության ծրագիրը կոչ էր անում Մանանադրության վերացում և խորհրդարանի լուծարում՝ Վ Մանուկյանի նախագահության ներքո: Այն կոչ էր անում նաև երկիրը կառավարել Անվտանգության խորհրդի միջոցով և արտակարգ իրադրության կանոններով, որ բխում է «ճգնաժամից»՝ «ազգային գաղափարախոսության» մտապատկերի հիմունքով, որը, նրանց կարծիքով, բացակայում էր Լ. Տեր-Պետրոսյանի ու ՀՀԸ-ի մոտ: Եվ այդ ամենը՝ հանուն միասնության, որին Տեր-Պետ-

չորք ընդհանրական համաձայնության: Միյուրքի քաղաքական կուսակցությունները գերծ են այդ պարտավորությունից, քանի որ Միյուրքը նման սահմաններ չունի: Միյուրքի համայնքներում քաղաքական ասպարեզը գրավված է խեղճներով, որոնք վավերացված են ավանդույթով ու ինքնապահկանությամբ և գործածվում են դրանցից կառավարվող շեղումները սուրագոյնին, տայանխասնական՝ զգացումների հետ հավասարեցնելու համար:

Որքան էլ Միյուրքի շատ համայնքներում տարածված լինի կուսակցական անդամակցությունը, քաղաքական կուսակցությունները քազմաաարք Միյուրքի ամբողջությունը չեն արտացոլում: Կազմակերպության ներքին մեխանիզմներն ինչպիսին էլ լինեն, քաղաքական կուսակցությունների և եիմնական կազմակերպությունների դեկավարներն ընտրվում են անդամների կողմից որոշված ընթացակարգով, և, հեռաբար, այդ դեկավարները կարող են խոսել միայն իրենց կուսակցությունների անունից: Միևնայն ժամանակ, երեք ավանդական կուսակցությունները միասին Միյուրքի ընդհանուր բնակչության ժայրամտիճան փոքր մասն են ներկայացնում: Տարբեր համայնքներում քազմաթիվ կազմակերպությունների, ոչ թե սուկ քաղաքական կուսակցությունների, մեջ ընդգրկված սիյուրքահայերի թիվը տատանվում է գրոյից մինչև հավանաբար 40 տոկոսի միջև, սակայն սովորաբար 20% -ից ոչ ավելի: Դա, ամեն դեպքում, փոքրամասնություն է: Ինչն ավելի կարևոր է՝ Միյուրքի շեխորված մարդկային ու ֆինանսական ռեսուրսների մեծ մասը այդ կազմակերպությունների կողմից չի սնօրիճվում:

Բացի այդ, մեծաթիվ անդամներ ունեցող կազմակերպությունները (եկեղեցիները, ՀԸԲՄ-ն և այլն) ոչ-քաղաքական են և չեն հավակնում խոսելու հայ ժողովրդի անունից: Քաղաքական օրակարգերի դրույթների ու ընտրանքների հասցեագրումը նրանց լիազորությունների մեջ չի մտնում:

Միյուրքում իրավասություն ձեռք բերելու և ժողովրդի անունից խոսելու համար գոյության ունի երկու միջոց: Մեկը ուղիղ ժողովրդավարության մեթոդն է, համայնքի դեկավարների ընտրություններ՝ այդ համայնքի հայության հնարավորին չափ մեծ քանակի ընդգրկմամբ:

Միյուրքում, որքանով ինձ հայտնի է, միայն Հունգարիայի և Թուրքիայի համայնքներն ունեն ուղիղ և համընդհանուր ընտրութ-

իրենց կառույցները, ավանդույթները, անհատական դիրքերը և կազմակերպչական ինքնությունները ենթակա դարձնելու մի մարմնի, որը կարող է ավելի համապարփակ լինել: Նրանք չեն կամենում իրենց ծրագրերը ենթարկել սփյուռքահայի քննությանը, համուն որի և որի ամունից իրենց քաղաքականությունն են հետապնդում:

Ավանդական քաղաքական կուսակցությունները պետք է նաև վերջ տան իրենց գաղտնապահությանը, եթե ցանկանում են դառնալ ժողովրդական կամքի արտահայտողներ: Հայաստանի առնչությամբ լինելով սրահանջկոտ ու նախանձախնդիր Միլիտրի հայ ավանդական կուսակցությունները պահպանել են իրենց ոչ-թափանցիկությունն ու գաղտնապահությունը, որը բնորոշ էր Օսմանյան Կայսրությունում նրանց գործունեությանը: Քաղաքականություն որդեգրելիս կամ իրենց քաղաքականության մեջ փոփոխություններ կատարելիս նրանք որևէ բացառություն չեն տալիս: Սա արտոնվածության վրա հիմնված քաղաքական մշակույթի դրսևորում է, երբ ժողովրդական կամքը կարծես բաժանման ենթակա ավար է, որի յուրաքանչյուր բաժին պետք է բաբջվի և ոչ թե բացահայտվի: Այս առումով Միլիտրի քաղաքական կազմակերպությունները քիչ բան ունեն տալու Հայաստանի ժողովրդավարությանն ու քաղաքական քննարկումներին, որքան էլ որ Հայաստանի կառույցները փխրուն, թերի ու անկատար լինեն:

Թերևս որոշ կազմակերպություններ և նույնիսկ կուսակցություններ կարող են խորհել այս խնդիրների մասին: Սակայն սա դժվարին առաջարկ կլինի այն կուսակցությունների ու կազմակերպությունների համար, որոնք իրենց լեգիտիմությունը հիմնում են ոչ թե ժողովրդավարական սկզբունքի, այլ այն համոզմունքի վրա, որ իրենք արդեն իսկ «նախննալորում են» ազգն ու ազգային կամքը:

Միասնությունը կարող է օգտակար նպատակի ծառայել, եթե այն սկսվում է տարբերությունների փոխադարձ ճանաչմամբ ու հարգանքով. տարբերություններ Հայաստանի ու Միլիտրի միջև, տարբերություններ քաղաքական միջավայրում, մշակույթի ու ենթամշակույթի մեջ և տարբերություններ կառույցային ու հավաքական կարիքների հարցում: Մեկի սեփական աշխարհայացքի համընդհանրացմամբ որոնված ու ձեռք բերված միասնությունը և ուրիշներին դրա պարտադրումը ազգային շահերի հասնելու ամենից ավելի ոչ գործնական և նույնիսկ վնասակար հիմքերն են:

ջազգային համայնության կողմից ճանաչված տեսնելու միջոցով հասնելու արդարության: Ես հասկանում եմ քազմաքիվ ոչ-հայերի՝ գիտնականների, հոգեբանականների, քաղաքական գործիչների կողմից արդարությունը կայացած տեսնելու անկեղծ շահագրգռությունը: Ես հարցականի տակ չեմ դնում մահ քաղաքական դեկավարների անկեղծությունը, որոնք ջանացել և շարունակում են ջանալ հանում այդ հարցի, բայց ճիշտ նույն կերպ էլ չեմ ընդունում իմ դրդասպանաճանաչող հարցականի տակ առնելու որևէ մեկի իրավունքը ես կարիք չեմ զգում իմ վարկը հատուաառել ցավազին այդ ասպարեզում:

Պրորդեմը նույնիսկ այս Յեղասպանության կարևորությունը չէ թորթիայի պատմության համար մասնավորապես, և պատմության համար ընդհանրապես: Թորթը որոշ գիտնականներ սկսել են ընդունել թորթիայի քաղաքականության, քաղաքական մտածողության, պետականության կերտման մեջ Հայոց Յեղասպանության ազդեցությունը: Համաշխարհային պատմության մեջ Հայոց Յեղասպանության կարևորությունն այն չէ, որ այն առաջինն էր, քանի որ դա այդպես չէ, այլ այն, որ դա քաղաքական ու քաճական բացատրություններ ներկայացնող ցեղասպանության մտղել է:

Պրորդեմը Յեղասպանության և Յեղասպանության ճանաչման գրադեցրած տեղն է հայ քաղաքական մտածողության մեջ՝ երեք վախկապակցված մակարդակներում. հայ հավաքական գիտակցության մեջ, հայ քաղաքական օրակարգի այլ անհաղթահարելի հարցերի հետ որա հարարերակցության մեջ և միջազգային ասպարեզում, որ սահմանվում և կապակցվում են Հայաստանի ու հայության շահերի մեծ մասը:

Նավաքական գիտակցություն

Յեղասպանության հիշողությունն ամեն հայի գիտակցության մեջ է: Դրա ժխտումը կազմում է հայոց անհատական և հավաքական ինքնության լավագույն մասի մերժումը: Հայերը դժվարաճում են հասկանալ աշխարհը և նրա օրենքներն ու արժեքներն ընդունել ինչպես իրենցը, եթե աշխարհը չի կարողանում ճանաչել ակնբախ ճշմարտությունը:

Մակայն Յեղասպանության ճանաչման քաղաքականացումը և մնացյալ աշխարհի հետ հայերի քաղաքական երկխոսության մեջ

ու կրկնարանությունը լի: Նրանց թայրատրվեց գրել, իսկ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը թայրատրվեց կառուցել Տեղատվանության գոտերին նվիրված հուշահամալիր: Տեղասպանությունը դադարեց տարու լինելուց, քանի դեռ պատմաբանները, գոտերի տառապանքների ուղիներով իրենց ճամփորդության վերջում, երախտագիտություն կհայտնեին Խորհրդային Միությանը, կռնուհատներին և որս ժողովրդին՝ սահմանի մյուս կողմի իրենց արյունակիցների ճակատագրից արևելահայությանը փրկելու համար: Հակաթուրքական զգացումների արտահայտությունն ընդունելի էր, քանի դեռ այն հայերին չէր ստացնորդում իրադրությունն իրենց ձեռքը վերցնելու ցանկության:

Մեկ-երկու տասնամյակ զայրույթի արտահայտությունն իբրև քաղաքականության նպատակ և ազգային օրակարգ գործեց թե՛ Հայաստանում և թե՛ Սփյուռքում՝ թե՛ խաղաղ և թե՛ բռնի ձևերով: Ժամանակի ընթացքում հայ քաղաքական մտքի մեջ սկսեց տեղ գտնել Տեղասպանության և դրա դերի վերագնահատումը: Վերագնահատման և նոր եզրակացությունների գործընթացը, որին հանգեցին ոմանք, կորովեց Սփյուռքի հրապարակային երկխոսության շարունակ ընդլայնվող համակենտրոն շրջանակներում: Սփյուռքահայերն, իբրք, փակ են հեղափոխությունների, հատկապես՝ գաղափարական տեսակի հեղափոխությունների համդեպ: Նրանք ներքուստ պահպանողական են, սկեռված են ինքնապահպանության վրա, և այդ պատճառով հակված են դեպի անցյալը ու պարտական են զգում անցյալի հանդեպ:

Խորհրդային Հայաստանում վերագնահատումն այլ ուղի բռնեց: Ուսանողները երկար տարիներ էին մտածել Հայաստանի ապագայի մասին: Մի շարք խմբավորումներ գոյացան՝ զանազան եզրակացություններով: Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, Վազգեն Մանուկյանն ու Բարկեն Արարքյանը, որոնց բողոքի արմատները ձգվում էին դեպի Օսմանյան Կայսրության քաղաքներն ու գյուղերը, այդ գործունեության առաջավոր գծում էին: Ըարունակվող իր գործունեության համար Լ. Տեր-Պետրոսյանը 1966-ին ձերբակալվել է: Ոմանք որոշեցին, որ Տեղասպանությունը չի կարող լինել քաղաքական մտածելակերպի կամ արտաքին քաղաքականության հիմք:

Մինչև այսօր Հայաստանում մարդիկ իրենց գոտերին հիշում են նվազ քաղաքական մթնոլորտում, քան Սփյուռքում: Յուրաքանչյուր

Հայաստանի օրակարգի բանալին Թուրքիայի ձեռքը տալու փոխարեն, պետք է գոյություն ունենա հարցի սահմանման ու պայքար մղելու մեկ այլ միջոց: Հավաքական գիտակցության և քաղաքական օրակարգի մեջ Ցեղասպանության ժխտումը դարձնել կենտրոնական ու ֆունդամենտալ տարր՝ նշանակում է թույլ տալ, որ Թուրքիայի պետական քաղաքականությունը մեկ անգամ ևս գերի պահի մեր ժողովրդին և նրան անկար դարձնի: Որոշ ղեկավարներ, ներառյալ որոշ մտավորականներ, գտնում են, որ որքան մեծ լինի մարդու կողմից գոհի զգացողությունը, այնքան հեշտ կլինի ճանաչման փաստարկումը, որ հավաքական գիտակցությունը որքան երկար առաջնորդվի ցավով, այնքան լավ կծառայի հարցին:

Ցեղասպանության ժխտումը հստակորեն քաղաքականության հարց է: Այն քաղաքականություն է ԱՄՆ կառավարության և Արևմտքի լրատվության հիմնական մասի համար: Միշտ չէ, որ այդպես է եղել, այդպես դարձել է: Այն պատճառների վերլուծությունը, որոնք մինչև 1975 թվականը Ցեղասպանությունն ընդունած Արևմտյան նշանավոր թերթերին դրդեցին փոխել իրենց տեսակետը, կարող է լույս սփռել հարցի վրա: Քանի որ Թուրքիայի վարքը նույնպես մեծապես ռեֆլեքսիվ է, ժխտումը Թուրքիայի պետական քաղաքականությունն է: Ռեֆլեքսիվ հակազդեցությունները, որոնք կարող են այնպես անել, որ մեզ լավ զգանք, բավարար պատասխաններ չեն:

Հայերը բավականաչափ աղերսել են, բավականաչափ նվաստացել, բավականին երկար ժամանակ գոհ են եղել: Թուրքիայի և միջազգային հանրության կողմից Ցեղասպանության ճանաչումը չի կարող հայության ինքնության ու հպարտության վերականգնման միակ միջոցը լինել: Այդ ամենից հետո վերքի ապարքիմունք կարող է ավելի ծանր լինել, քան վերքն ինքը:

Նյութի փաստագրումն ու հետազոտությունն անհրաժեշտ են՝ կատարվածը հասկանալու և այն Հայաստանի, Թուրքիայի ու համաշխարհային պատմության համատեքստի մեջ տեղադրելու համար: Այս գործողություններն արժանի են հանրության կողմից շատ ավելի մեծ օժանդակության, քան ստացել են մինչև այժմ: Միջազգային ճանաչումը, ներառյալ Թուրքիայի կողմից, պետք է օրակարգի մաս կազմի: Մակայն հատվածային, հանկարծահաս մղումներով, չհամակարգված և հաճախ անմիա գործընթացները պետք է կշռադատության ենթարկվեն, ներկա մեթոդները պետք է հարմարեցվեն Հայոց աշխարհի նոր իրողություններին, և պետք է մշակվի նոր, արդյունավետ ռազմավարություն:

արժեքը գնահատում են Թուրքիայի հետ իրենց սեփական հարաբերությունների դիտանկյունից:

Մարդ ակամայից հիշում է տասնիններորդ դարավերջին և քսաներորդ դարասկզբին՝ Արևմտյան իմպերիալիզմի բուռն ծաղկման շրջանում, մեծ տերությունների և օսմանյան Կայսրության միջև հարաբերությունների պատկերը, երբ «հայերի նկատմամբ հալածանքների» հարցի արծարծումը թավական եղավ, որ այդ տերություններն իրենց համար զիջումներ ձեռք բերեն, իսկ հայերին բողմեն կախված վիճակում՝ բառի թե՛ փոխարեքական, թե՛ ուղղակի իմաստներով: Իսկ մայն այդ ընթացքում հայերն իրենց հայտերն էին արքնացնում, երբեմն՝ մակ գեմքի դիմում, և օսմանյան գեմքը շրջվում էր հայերի դեմ:

Հավասարապատի կարևոր է վերը ներկայացված տրամաբանության հետևությունը, հայ քաղաքական միտքն ունի այն կանխադրույթը, թե՛ այն, ինչ վատ է Թուրքիայի համար, լավ է հայերի համար: Միջազգային հարաբերությունների ոչ շատ հետևողական ու հեղինակալ աշխարհում և մի տարածաշրջանում, ուր երկու երկրները հարևաններ են և մնալու են հարևան, դժվար է երևակայել, որ Հայաստանն ու Թուրքիան ընդհանուր շահեր չունենան կամ չկարողանան ունենալ:

Իսկ ի՞նչ անել այն դեպքում, եթե Թուրքիայի հետ մոտմալ դիվանագիտական ու տնտեսական հարաբերությունները բխում են ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Ղարաբաղի շահերից: Բարելավված հայ-թուրքական հարաբերությունները չե՞ն բուլացնի արդյոք բանակցություններում Ադրբեջանի դիրքերը, որոնց կարծությունը հիմնված է Հայաստանի անտեսությունը շնչահեղձ անելու քաղաքականության վրա: Եթե այս հարցերի պատասխանները դրական լինեն (և անպայման դրական կլինեն, եթե հաշվի առնվեն փոքր-ինչ սառնասրտություն, միայն թե դրանք հաշվի առնելը դավաճանական վարքի պիտակավորումը չստանա), ապա Թուրքիայի հետ հարաբերությունների մորմադացումը կարող է նպաստել մակ Կասպից ծովի մակթային ռեսուրսների համար Հայաստանը տարանցիկ ուղի դարձնելուն: Ըստ «հայամետ» երկրներ, որոնք հայերին խրախուսում են հեռուել իրենց հակաթուրք բնագոյներին, միմյանց հետ մրցում են՝ մակթատարն իրենց տարածքով անցկացնելու համար: Նրանց համար խնդիրն այն չէ, որ Ադրբեջանին խանգարեն զարգացնել իր ռեսուրսներն ու հարստանալ, այլ խնդիրն այդ հարստությունից բաժին ստանալն է: Հայաստանի ու Թուրքիայի, ինչպես մակ Հայաս-

միջազգային ասպարեզում: Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, վերջին տասնամյակներում Ֆեդասպանության ժխտման նրա քաղաքականությունն էլ ավելի է պաշտոնականացվել և խոր արմատներ ձգել:

Եթե Ֆեդասպանության ճանաչման նպատակը Թուրքիայի կողմից ճանաչման հասնելն է՝ իբրև բարոյական ու պատմական արդարության խնդիր, ապա կարելի է մտածել դրա ռազմավարության մասին: Եթե Թուրքիայի կողմից ճանաչման նպատակը դրանից այն կողմ անցնող մի այլ նպատակ է, ապա ճանաչման չհասնելու հետևանքարդ պետք է դիտվի իբրև մանր ձախողում, քանի դեռ հետապնդվում է «այլ նպատակը»: Հարկավոր է գիտակցել, որ այդ «այլ նպատակները», արդարացի կերպով, թե ոչ՝ վերացնում կամ նվազեցնում են Թուրքիայի կողմից ժխտման քաղաքականությունը փոխելու հնարավորությունը, ինչպես նաև փաստաթղթի վարկն են նսեմացնում միջազգային հանրության աչքին:

Որքան էլ սարօրինակ ու պարադոքսալ հնչի, Լ. Տեր-Պետրոսյանի վարչակազմի վերջին հինգ տարում, երբ Թուրքիայի հետ կառուցողական երկխոսություն էր սկսվել, Ֆեդասպանության ճանաչման հարցում շատ ավելի առաջընթաց եղավ, քան հակաբարոյական կամպանիայի վերջին երեք տասնամյակում: Այս առումով աչքի են զարնում հատկապես երկու իրապարակային իրադարձություն: Առաջինը Երևանում 1995 թ.-ին Ֆեդասպանության 80-րդ տարեիցին նվիրված պետականոգրեն կազմակերպված միջազգային գիտաժողովին թուրք սոցիոլոգի մասնակցությունն էր և 1915-ի իրադարձությունները նրա կողմից հստակորեն իբրև ցեղասպանություն բնորոշելը: Երկրորդ իրադարձությունը Մասնրույի մերձակա Էսենյուրտ քաղաքի քաղաքապետի այցն էր Երևան և Եդեռնի հուշահամալիր: Ուղղափառության սոսկ միամիտ պահապանները կարող են կարծել, որ այս իրադարձությունները աեղի են տնեցել առանց Թուրքիայի կառավարության համաձայնության:

Ապշեցուցիչ կերպով, այս իրադարձություններից ոչ մեկը բավարար ուշադրության չարժանացավ հայկական լրատվամիջոցների կամ մարդկանց, կուսակցությունների ու գիտնականների կողմից, որոնք պնդում են, թե Ֆեդասպանության ճանաչման հարցն իրենց օրակարգի առաջնակարգ խնդիրն է: Կուսակցությունների մեջ եղան այնպիսիք, որոնք 1995-ին, ԱՄՆ Նախագահ Բիլ Զլինթոնի երկրորդ ընտրարշավի ժամանակ, կրկին պաշտպանեցին նրա թեկնածությունը:

ՍՓՅՈՒՌԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴԺԳՈՀՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Կատարելով քաղաքական զինանոցի հաշվառում՝ մեր թե՛ բարեկամները և թե՛ թշնամիները Սփյուռքը համարում են մի առավելություն, որ ունի հայկական կողմը, և որից գուրկ է աղբրեջանական կողմը: Ղարաբաղի ու Հայաստանի ղեկավարների մտածողության մեջ, միասնությանը զուգահեռ, Սփյուռքն ունի մաս ռազմավարական արժեք: Քաղաքական որոշ կառակցությունների ծրագրերում Սփյուռքին նշանակալի դեր է հատկացվում:

Երբ Սփյուռքի կառակցությունները ներգրավվեցին Հայաստանի ու Ղարաբաղի քաղաքականության մեջ, գիտակցաբար թե ոչ՝ իրենց վերագրեցին Սփյուռքի կողմից Հայաստանին ու Ղարաբաղին ցուցաբերելիք օժանդակության երաշխավորի դեր: Որոշ դեպքերում մրանք քաղաքական պատասխանատվություն ստանձնեցին Հայաստանի իշխանությունների փոխարեն, որոնք նրանցից տնտեսական և քաղաքական օժանդակություն էին ակնկալում:

ՍՓՅՈՒՌԸ ՄԻՆՉԵՎ 1988-Ը

Ամեն բանից առաջ, պետք է ընդունել, որ Սփյուռք տերմինն ի սկզբանե բացասական բնորոշում է: Այն մատնանշում է մարդկանց խումբ, որոնք այնտեղ չեն գտնվում, որտեղ մի ժամանակ եղել են և որտեղ, այսպես ասած, պետք է որ լինեն՝ առնվազն եթե ազգայնություն կառույցն ընդունվում է իբրև նորմ:

Հայ Սփյուռքը աշխարհի ամենակենսունակ և, ըստ որոշ կարծիքների, ամենակազմակերպված սփյուռքներից է: Նա հարմարվել է տարբեր ժամանակների և մշակութային տարբեր տարածքների, մերժել է մահաճալ՝ չնայած կանխատեսումներին, կառույցներ ու կազմակերպություններ է ստեղծել՝ իր կարիքները հոգալու համար:

Նշանակություն ունեցող տարրերություններ

Սփյուռքում բնակվող հայերի թվի մասին ստույգ տվյալներ չկան: Հավանական թիվը տատանվում է չորսից հինգ միլիոնի միջև, թեև կան պնդողներ, որ այդ թիվը հասնում է ութ միլիոնի:

Համայնքներն իրենց մեծությամբ միմյանցից խիստ տարբերվում են և ցրված են բոլոր մայրցամաքներով մեկ հիմնականում կենտրոնացած լինելով Ռուսաստանում (մոտ մեկ միլիոն հայ), Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում (մեկ միլիոնի շուրջ), Վրաստանում (մոտ 450.000), Մերձավոր Արևելքում (գրեթե 400.000), Ֆրանսիայում (շուրջ 350.000) և Հարավային Ամերիկայում (ավելի քան 100.000) հիմնականում Արգենտինայում:

Համայնքները միմյանցից տարբերվում են նաև իրենց ծագումով ու պատմությամբ: Արոշ համայնքների, ինչպես, օրինակ, Հյուսիսային Իրանի և Ամառուխայի համայնքների ծագումը ձգվում է մինչև հայ ժողովրդի ձևավորման շրջանը: Ըստերն առաջացել են մինչև Ցեղասպանությունը, սակայն համալրվել են դրանից հետո: Ուրիշներ, ինչպես Սոնրեսայի, Միդենյի և Մելքոնի համայնքները, գոյացել են միայն 1950-ականներին: Նրանք ներկայացնում են ձուլման և մշակութային հարմարեցման տարբեր փուլեր: Հեռաբար, համայնքները կազմակերպված կյանքի տարբեր աստիճաններ ու որակներ ունեն:

Համայնքները տարբերվում են նաև հյուրընկալ երկրներում ունեցած իրավական կարգավիճակով: Թուրքիայում և մերձավորարևելյան այլ երկրներում, որոնք Օսմանյան Կայսրության ժառանգորդ պետություններ են, պետությունը տալիս է հայի ու հայկականի քրավական սահմանումը, և, ըստ օրենքի, համայնքներն ունեն իրավական դիրք և որոշ արտոնություններ ու արգելքներ: Արևմտյան հասարակություններում պետության հետ հարաբերակցությունը սահմանվում է անհատ քաղաքացու հայեցակարգով:

Բացի այդ, բազմաթիվ հայեր, որոնք փաստորեն սփյուռքահայ են, իրենց այդպիսին չեն համարում: Հասկանալի Մոսկվայի, ինչպես նաև մայսկին խորհրդային տարածքի այլ վայրերի հայերը, դժվարանում են իրենց սփյուռքահայ համարել: Գոյություն ունեն ընդհանուր մի հայրենիք՝ Խորհրդային Միությունը, որի բնակիչներն էին իրենք, և որի մայրաքաղաքն էր Մոսկվան: Ինչպես՞ իրենք կառող են

ցող քաղաքներ են առաջացել ու անհետացել՝ քաղաքիվ անգամներ: Ցեղասպանությունից հետո Փարիզն ու Բուստոնը փոխադրվեցին Թիֆլիսին ու Պոլսին մինչև 1950-ական թվականները, երբ Եռանկյուն, Հալեպը և ապա Բեյրութը ստանձնեցին առաջնությունը: Ոմանք գտնում են, որ 1990-ականներից բացարձակ թվային գերազանցությամբ և համայնքի գոթոմեություն ինտենսիվությամբ Լուս Անջելեսը պետք է համարվի Հայ Սփյուռքի կենտրոն:

Այս փոփոխությունը չազդանշեց ամերիկահայության գերակայությունը: Հաստատությունների մեծ մասը, Հյուսիսային Ամերիկայում թե՛ Եվրոպայում, մինչև այժմ դեկավարվում է սիրիացի ու լիբանանցի հայերի կողմից: Մա քաղաքական կարևոր հանգամանք է՝ Սփյուռքի քաղաքական և մշակութային ծրագրի բովանդակությունն ու ձևը հասկանալու առումով: Հիշողության մեջ հայրենիքի գաղափարի նահանջին գուզընթաց, յուրաքանչյուր սերունդ որոնել է, թե ի՞նչ պետք է պահպանել անցյալից: Եվ քանի որ երբևէ գոյություն չի ունեցել և չի կարող ունենալ իդեալական կամ գոտա հայկական մշակույթ, 1950-ականներից սկսած մերձավորարևելյան, զնաբով ավելի ու ավելի հալեպրա-բեյրության մոդելն սկսեց առաջ քաշվել իբրև իդեալական՝ աշխարհի այդ կողմի մարդկանց դարձնելով աշխարհասփյուռ համայնքների դեկավարության համար թնական վերահստավ: Որպես դրա արդյունք, համայնքներում ձևավորվեց համապատասխան հիերարխիա: Եթե սիրիա-լիբանանյան համայնքները բազմաձև են հիերարխիկ սանդղաթի վերևում, ապա թուրքահայերը և հայաստանցի հայերը գտնվում են ցածրում:

Այն երկրներում, որտեղ համայնքներին ձուլումն ավելի շատ է սպառնում, ինչը հաճախ բնորոշվում է հայոց լեզվի գործածության կորստով, ինքնապահպանումը հաճախ հավասարեցված է պահպանողական սոցիալական արժեքներին: Մրա հետևանքով, ազատամիտ տարրերը հաճախ դուրս են մնում համայնքային հաստատություններից:

Արդյունքը եղել է մի տեսակ ուղղավառություն՝ երբեմն անհանդուրժողական, իսկ հաճախ՝ բացառող: Այդ ուղղավառության հավատո հանգամանակը հայտնի է հավատքի պահապաններին: Համայնքներն ունեն կենտրոնախույս բնույթ, համայնքի այն անդամները, որոնք համակարծիք չեն հաստատությունների քաղաքականությանն ու սոցիալական արժեքներին, կարող են հեռանալ և վերջ տալ իրենց ակտիվ մասնակցությանը: Երբ տարակարծությունը տեղի է

Սփյուռք-Հայաստան հարաբերությունների ընթացման տեսակետից հավասարապես կարևոր է *հայրենիքի* փոփոխվող խնաստի ընթացումը: Արևմտյան Հայաստանի կոտորածներից ու Ցեղասպանությունից փրկվածների և նրանց զավակներից շատերի համար հայրենիքը խորհրդանշան էր, երգրումը կամ Վանը: Երևանը չէր կարող այդ տեղը գրավել: Կիլիկիայից գաղթածների մեծ մասի համար հայրենիքն իրենց քաղաքներն էին՝ Ադանան, Մարաշը և այլն: Զչերն էին, որ Առաջին Հանրապետության մասին մտածում էին իբրև հայրենիքի կամ այդպիսին պատկերացում էին ներկա Հայաստանը, որի ժողովուրդը խոսում էր տարբեր լեզվով, գործածում էր այլ ուղղագրություն՝ չասելով բարբերի տարբերության մասին:

Մա մասնավորապես բնական էր ամերիկահայ համայնքի դեպքում, որի կազմավորումը նախորդել է Ցեղասպանությանը՝ Արևմտյան Հայաստանից իր հագարավոր աշխատավորներով, որոնք հույս ունեին մի օր հեռ գնալ: Դժվար է մտածել, թե ինչ էր մնացել Հայաստանից իբրև «հայրենիք», հատկապես ՀՅԴ-ի համակիրների համար, երբ Երևանը մայրաքաղաքն էր խորհրդային մի պետության, որը 1920-ին փոխարինել էր անկախ Հայաստանին:

Խորհրդային Հայաստանն իբրև «հայրենիք» ընդունելը կատարվեց երկու գաղափարի միջնորդությամբ: Առաջին՝ Հայաստանը վերացարկվեց ու իդեալականացվեց: Այն վերածվեց գաղափարի ու քանգարանի: Երկրորդ՝ 30.000 քառ. կմ տարածությունը համարվեց սոսկ ժամանակավոր պետություն. ինչ-որ մի օր, ինչ-որ ձևով մյուս Հայաստանը վերականգնվելու էր:

Կա նաև տնտեսական կողմը: Ժամանակի ընթացքում սփյուռքահայերը բարելավեցին նաև իրենց տնտեսական վիճակը. թեև զանազան երկրներում դեռևս կան աղքատության մեջ ապրողներ, սփյուռքահայերը մեծ մասամբ տնտեսական լավ կացության մեջ են: Ավելին՝ հայերը դրան են առիթ իրենց համայնքային կազմակերպություններին: Հայկական համայնքներում գոյություն ունի հարստություն: Մակայն անհրաժեշտ է տարբերակել հայկական հարստությունն ու հայերի հարստությունը: Հայերը կարող են տնտեսապես լավ վիճակում լինել, սակայն շատ քիչ հայկական հաստատություններ են լավ վիճակում, և քչերն ունեն գործատելու անհրաժեշտ հիմնադրամներ:

Պատմականորեն է այդպես եղել. մեծահարուստ հայերը բավականաչափ գումար են հատկացրել՝ պահպանելու համար կազմակեր-

Օսմանյան Կայսրությունում ոչ-մահմեդականները պետության մաս էին կազմում «միլլեթների» կամ կրոնական համայնքների միջոցով: Պետական օրենքով ու քաղաքականությամբ Եկեղեցին դարձավ այն հաստատությունը, որի միջոցով պետությունը հայերի հետ վարվում էր իբրև հայերի: Օրենքի կողմից ընդունված լինելու համաձայն միլլեթի համար ապահովում էր պաշտոնական սպառնալուծություն և նրան ներկայացնում տահմանափակումներ: Եկեղեցին միջնորդն էր պետության և համայնքի, նվաճողի և նվաճվածի միջև: Այն ուներ քաղաքական պարտավորություններ՝ ունենալով ծայրաստիճան տահմանափակ քաղաքական իրավունքներ: 1860-ականներին Մկրտիչ պատրիարք Լորինյանի կողմից այդ իրավունքներն ավելացնելու և Մտամբուլում միլլեթը ներկայացնող Ազգային ժողովը Օսմանյան Կայսրության հայության մեծամասնության շահերը ներկայացնող մարմնի վերածելու գգույշ փորձը հեշտությամբ կասեցվեց սուլթանի և հենց Մտամբուլի հայ երևելիների կողմից: Եկեղեցու այդ ճախողումը եղավ հեղափոխական քաղաքական կուսակցությունների առաջացման հիմնական պատճառը:

Հայրենիքի արևելյան կողմում ռուսները, ապա՝ խորհրդային իշխանությունները Եկեղեցին նույն արդյունավետությամբ էին օգտագործում՝ իբրև վերահսկման ու գաղման անողղակի միջոց: Երկու դեպքում էլ Եկեղեցին՝ հայկական կյանքում ամենից ավելի երկար գոյատևած հաստատությունը, վերածվեց այնպիսի մի որակի, որով ընդհանուր առմամբ բացառվում էր պետության դեմ այն օգտագործելու հնարավորությունը:

Ցեղասպանությունից ի վեր Եկեղեցին շարունակել է լինել միջհամայնքային և վերպետական կազմակերպություն, ինչպես նաև ինքնության միջոց: Ավելին, այն նաև ստանձնել է ավանդույթների և ազգային ինքնության պահպանողի դերը՝ գրեթե հրաժարվելով հոգևոր ու բարոյական առաջնորդի իր սկզբնական դերից: Սիյուրքում Եկեղեցին շահագործվեց և վերահսկվեց հակադիր քաղաքական կուսակցությունների, այդ թվում և Մառը պատերազմի ընթացքում հակադիր դիրքեր գրաված կուսակցությունների կողմից:

Պատմության ընթացքում Եկեղեցին որքան ավելի է «ազգային» բնույթ ստացել և ստանձնել ոչ-հոգևոր ու ոչ-կրոնական գործառույթներ, այնքան ավելի է կարիք ունեցել հարմարվելու և համաձայնեցվելու քաղաքական կառույցների հետ՝ լինեն դրանք հայկական թե՛ օտար կառույցներ:

մրանց գործունեությանը, իսկ Առաջին Հանրապետության խորհրդայնացումը փակեց Հայաստանը նրանց առջև 1921-ից հետո նրանք դարձան սփյուռքյան կուսակցություններ: Այս կուսակցությունները հիմնականում դարձան կազմակերպություններ, որոնք օգնեցին կառուցելու համայնքային հաստատություններ և աշխատեցին վերահսկել դրանք: Նրանք նաև, Եկեղեցու հետ միասին, համայնքը ներկայացնում էին էյորրնկալ երկրների իշխանությունների մակարդակում՝ երբեմն պետության իրավական կառույցներում, երբեմն՝ անպաշտոն կերպով: Բաղաքական կուսակցությունների սփյուռքայնացումը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ այս երկու գործառույթներն սկսեցին զբաղեցնել կազմակերպությունների անդամների ժամանակի մեծ մասը:

Կար նաև գործունեության երրորդ ոլորտը, որը տարտամորեն կոչվել է Հայ Դատ, Հայկական Հարց: Հայ Դատ տերմինը առնչվում էր ամեն ինչի և ամեն բանի, որ վերաբերում էր հայերին՝ ինքնության ճգնաժամից սկսած մինչև համայնքի միասնականության հարցերը, խառն ամուսնություններից խուսափելու մեխանիզմների չգոյությունից մինչև համարյաբաններում հայոց պատմության դասընթացները մտցնելու հարցերը, դարավոր հակամարտություններից մինչև Թուրքիայի կողմից Ցեղասպանության ժխտումը և Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման համար մղվող պայքարը:

Հայ Դատի ծավալվող սահմանման խորքերում ընկած էր իդեալական հայրենիք ստեղծելու գուտ քաղաքական նպատակը: Իր սահմանումով գրեթե ոգեղեն իմաստ ունեցող Հայ Դատն առտիճանաբար միջազգային գործերի աշխարհում վերանց առեղծվածային ռազմավարությամբ առասպելական պայքարի, որը քչերն էին արտոնված իմանալ, իսկ շատ ավելի քչերից էր ակնկալվում դա հասկանալ:

1970-ականներին Ցեղասպանության ճանաչումը դարձավ Հայ Դատը հասկանալու բանալին: Բաղաքական կուսակցությունները Ցեղասպանության ճանաչումը և Մեծ Հայաստանի ստեղծումը շաղկապում էին միմյանց: Ըստ այդմ՝ Թուրքիայի կողմից Ցեղասպանության ճանաչումը իրավական հիմք կհանդիսանար նրա արևելյան սահմանգծերի՝ Արևմտյան Հայաստանի պահանջի համար: Բաղաքական աջակցությունը գալու էր այն երկրներից, որոնք նույնպես կճանաչեին Ցեղասպանությունը, իսկ գործնական օժանդակությունը գալու էր Թուրքիայի ավանդական թշնամուց՝ ռուսներից ու ԽՍՀՄ-ից,

մեն զնով: Թուրքիան խելամտորեն չմասնակցեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին: Միակ միջնդեպը, որը ոմանց կարող էր դրդել այլ կերպ մտածել, եղել է Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջում, երբ Բուսաստանը բարձրացրել էր Կարսի և Արդահանի հարցը, Թուրքիայում գտնվող երկու շրջաններ, որոնք պատմական Հայաստանի և, ինչն ավելի կարևոր է, 1918-1920 թթ. Առաջին Հանրապետության մաս են կազմել: Մակայն այդ քայլի նպատակը Թուրքիային ասի տալն էր և նրան դրդելը, որ դաշնակիցների կողմից պատերազմի մեջ մտնի: Բացի այդ, վրացիները գտնում էին, որ հարցն իրենց համար է բարձրացված: Իսկ ԽՍՀՄ-ը երբեք Թուրքիայի կառավարությանն այդ տարածքների համար պաշտոնական պահանջ չի ներկայացրել:

Մակայն այս հարցերը միայն խճողելու էին պատկերը և կարող էին բացել ռազմավարական խաղի խորհրդավորության քողը: Փաստն այն է, որ բարձրագույն խղեարը նույնպես սխյուրքայնացվեց: Այն ընկալվեց այն ձևով, որ պատասխաններ չէր ենթադրում, և սնվեց մի ընթացքով, որից արդյունքներ չէին ակնկալվում: Կուսակցական մի ղեկավար 1987-ին վիճում էր՝ ասելով, թե անկախ Հայաստան կարգախոսի արժեքը կայանում է երիտասարդությանը խթանելու և ներշնչելու դրա հնարավորության մեջ: Անկախ հայրենիքի՝ իրրև իդեալի, կարտոր մարդու մտածողության և ոգու վեհանձնության հավատումն էր: Այն ծրագիր չէր, որ պահանջեր հուսալի ռազմավարություն և արդյունքներ, մեկ բառով ասած՝ հաշվետվություն, հաշվետվություն գործողությունների, խոստումների ու իրագործումների մասին:

Չարմանալի չէ, որ սխյուրքյան քաղաքական լեզուն յուրացրել էր Եկեղեցու տերմինաբանությունը. *հույս, հավատ, գոհարեցում և կամք* բառերը ելույթների և թերթերի խմբագրականների հիմնական բառապաշարն էին: Միջազգային հանրությունն «անբարոյական» էր և դավաճան: Հայկական հարցը վերածվեց մի տեսակ կրոնի՝ մեղքերի ու սրբերի սեփական հիերարխիայով, որ կուսակցական ղեկավարներն ստանձնել էին միջնորդների ու մեկնիչների դերերը:

ՌԱԿ-ն ու ՄԳՀԿ-ն հանձնվել էին պատմությանը. նրանց զաղափարաբանական կառույցներն այդքան մշակվածության, իսկ ստավաճարանությունն՝ այդքան նրբագեղության հարկ չունեին: ՀՅԳ-ն էր, որ ձգտում էր բարձրագույնին և ամենից ավելի ապացուցելու կարիք ուներ: Եթե գոյություն ունենար հաշվետվական ընթացակարգ,

ժխտեց պատմությունն ու խախտեց մահկանացուների կողմից տեղծված սահմանները:

Կուսակցությունները մի ամբողջ աշխարհայացք էին մատուցում, որը պարփակում էր ամեն բան՝ երեխաների կրթությունից մինչև մշակույթ, սպորտ և կրոն, հյուրընկալ երկրների հետ հարաբերություններից մինչև միջազգային հարաբերություններ, դավաճանության սահմանումից մինչև նահատակությանը մտեր և խոտաացված հանդերձյալ կյանքը: Հատկապես ՀՅԴ անդամների համար, իրենց կուսակցությունը պատասխանն էր հայկական բոլոր ցավերի, որ զախ էին պատմությունից, պատասխանն էր ներկայումս հայերի դեմ ծառայած խնդիրների՝ որտեղ էլ որ լինեն հայերը, և ինչ էլ որ լինեն այդ խնդիրները:

Կարող է մեկ զաղափարախոսություն, մեկ ծրագիր, մեկ կազմակերպություն լինել այդքան շատ բան, այդքան երկար ժամանակ, այդքան մարդու համար, այդքան շատ երկրներում, և շարունակել մնալ արդյունավետ: Պատասխանը մասամբ պարունակվում է հարցի մեջ: Այդքան շատ պարտավորություններ ստանձնողն ակնկալում է, որ մնացած բոլորը պետք է հասկանան և օժանդակեն իրեն, սակայն չքննադատեն: Այլ կերպ ասած՝ երբ գործ ունես ինքնուրույն, հույսի ու հավատքի հետ, հարցադրումն ինքնին սխալ է:

Պատասխանի մյուս մասն այն է, որ կուսակցության հոգեբանության հեռու-հեռավոր խորխորատներում ընկած էր Միլյոնոքը կազմակերպված տեսնելու բնազդային պահանջը, որ ծագել էր Օսմանյան Կայսրությունում ազգի խնդիրներն արտահայտելու հարցում Եկեղեցու ձախողմամբ: ՄԳՀԿ-ը, բայց հատկապես ՀՅԴ-ն, մերժեցին «կրոնական փոքրամասնություն» կարգավիճակը և կարողացան հայի հոգեբանությունը երբորդ կարգի ողորմելի քաղաքացուց վերածել մեկի, որն իր կյանքը, իր դատը և իր ժողովրդին բավականաչափ կարևոր է համարում՝ կարողանալու համար գոհել այդ կյանքը, դառնալ ֆիդայի, դառնալ նահատակ:

Վերապրածն ու զաղթականը նույնպես կարիք ունեի ապացուցելու, որ դեռևս ողջ է, ողջ է իբրև հայ և ընդունակ է գործելու՝ որքան էլ որ պատմությունը ձգտել է իրեն իջեցնել ոչնչության հարթակին:

Իր խորին խորքերում ՀՅԴ-ն զաղափարախոսություն, քաղաքական կուսակցություն, ծրագիր կամ ռազմավարություն լինելուց առաջ նախ կազմակերպություն է: ՀՅԴ-ի բարձրագույն սկզբունքն իր կազմակերպվածության սկզբունքն է: Պատմության մեջ, բացի մեկ-երկու

սակցությունը կարողացել է որսալ ու արձահայտել այն ժողովրդի ցասումը, հուսախաբությունն ու երազանքները, որն ստացել է այլ ժողովուրդների խաբասիկ կարեկցանքը և ոչինչ ավելին:

ՀՅԴ-ն հաճախ եղել է անվեհեր ու խիզախ: Նա բազուկն էր այն ժողովրդի, որը սահարեկեց Յեղասպանության կազմակերպիչներին, երբ աշխարհն ուզում էր այն մոռանալ: Ոչ մի թաղիաք վաշա անպատիժ չպետք է մնար: Եվ երբ Մոդանոն Թեկերյանը Թալեսթին սպանեց, սպանեց ոչ միայն հանուն գոհվածների, այլ նաև հանուն փրկվածների, հանուն վերապրածների շատավիղների, նույնիսկ եթե աշխարհը նման ակտը չհռչակի իբրև ողջ մարդկության համար արդարադատության ակտ: Պատմությունը երբեմն խաչաձևում է արդարադատության հետ: Պատմությունը երբեմն հայտնվում է անհատների տեսքով: Եվ երբ հայտնվում է, սովորաբար խաղն արդեն ավարտված է:

Սակայն ժամանակի ընթացքում, վերջին յոթանասուն տարում, ՀՅԴ-ն ծավալվել ու վերածվել է պետության՝ ժողովրդի մեջ ու համայնքում, միևնույն ժամանակ հավակնելով վերպետական ազգային կազմակերպության կարգավիճակի: Սա, իսկապես, դժվարացնելու է ՀՅԴ-ի համար ընդունել կամ մաս կազմել ավելի համեստ, «նորմալ» պետության, «նորմալ» Հայաստանի: Եթե, իհարկե, ՀՅԴ-ն ինքը չէ պետությունը:

Այդքան շատ հավատամքներ ու հավակնություններ ունեցող նման ահեղի կազմակերպության առկայությամբ ՌԱԿ-ն ու ՄԳՀԿ-ը ստանձնեցին հակադրվողի դերը: Նրանք նույնպես, ի վերջո, հայ էին, նույնպես մեծ գործեր էին կատարել, ունեին հետևորդներ: Այս երկու կուսակցությունները փորձում էին գործել իբրև հակակշիռ ՀՅԴ-ի մենատիրական հավակնությունների:

1982-ին Լուս Անջելեսում մի դասախոսության ժամանակ ասացի, որ Հայ Գատն ունի երկու պրոբլեմ: Առաջինը ՀՅԴ անդամներն են, որոնք գտնում են, որ դաշնակցական լինելը Հայ Գատը լուծելու անհրաժեշտ ու բավարար պայման է: Երկրորդն այն մարդիկ են, որոնք գտնում են, որ հակադաշնակցական լինելն է անհրաժեշտ ու բավարար պայման միևնույն նպատակին հասնելու համար:

Կուսակցությունների միջև հակադրությունները դրական դեր կատարեցին միայն այն առումով, որ համայնքում ավելի լավ կառույցների համար մրցակցություն առաջացրին: Սակայն համայնքի գեր-

«հոգևոր» տան և ոչ թե վերլուծության նյութի: Այս վերաբերմունքը համակերպվելու, ինչպես նաև ազատագրության մի ձև էր: Որոշ մարդիկ պնդում էին, որ այժմ ժամանակն է հետազոտելու Սփյուռք լինելու գոյաբանական իմաստը՝ զերծ այն արգելքներից, որ հարորում էր «հայրենիքի» հետ կապը:

Սակայն ի՞նչ գնով ձևեր ենթանց այս համակեցությունը՝ modus vivendi-ին: Խաղաղ Սփյուռքը շատ կազմակերպությունների հնարավորություն տվեց կենտրոնանալ կառույցների ստեղծման վրա, համայնքների կողմից իրենց կառավարությունների վրա ազդելու կարողությունը բարձրացնելու վրա այն երկրներում, որտեղ դա արտոնված էր, մշակույթի, արվեստի, կրթության ոլորտներին որոշ օժանդակություն տրամադրելու վրա, ինչպես նաև Յեղասպանության ճանաչման ջանքերի վրա:

Համայնքի վրա վերահսկողության համար պայքարը, նայած տեղի, լուծվեց երկու ուղիներից մեկնումնելով՝ կամ մեկ կուսակցության վերահսկողությամբ և մյուսների բացառմամբ, կամ համայնքը «ազդեցությունների ոլորտների» բաժանելով, երբ յուրաքանչյուր կուսակցությունն զերծ էր մրցակցությունից: Եկեղեցիների միավորման հարցը լուծվեց վստահանալով, որ յուրաքանչյուր կողմ պահպանում է վերահսկողությունը «իր Եկեղեցու» վրա, որն իր հերթին նշանակում էր եկեղեցու բաժանվածության պահպանում: Կուսակցությունները, երբ կարիք ունեին, համագործակցում էին, հակառակ դեպքում՝ միայանց հանգիստ էին բողոմ: Կուսակցական մարմինները դարձաբեցին մյուս կուսակցություններին քննադատելը, ոչ մի իրական հարց ու հակասություն լույս աշխարհ չէր գալիս: Մի քիչ գրվեց կամ խոսվեց դպրոցների ու դասարանների որակի և բովանդակության մասին, դեկավարների որակի ու ոճի մասին, ներխուժայնքային լարվածությունների մասին, Յեղասպանության ճանաչմանը հետամուտ լինելու ռազմավարության մասին, կուսակցության ու կառույցների գործունեության հաշվետվության և նման այլ խնդիրների մասին: Կուսակցություններն ու կազմակերպությունները գոհ էին՝ իրենց ոլորտների վրա վերահսկողությունը պահպանելու և իրենց գործունեության համար ֆինանսական և այլ կարգի օժանդակության հիմքերը արպահովելու համար: Պատմաբանները նորից ու նորից ասպացուցում էին, որ Յեղասպանությունը տեղի է ունեցել, և կուսակցությունները հետապնդում էին Յեղասպանության ճանաչման հարցը: Մտածելու շատ բան չէր մնացել:

խաթմը և ստեղծեց նախագահական կառույց: 1991-ից 1994-ը Ղարաբաղի քաղաքական հակամարտությունը դարձավ Ղարաբաղյան պատերազմ, որում հարթեց հայկական կողմը: Կարճ ժամանակամիջոցում Հայաստանն ու աշխարհը փոխվեցին: Ինչպե՞ս արձագանքեց Սփյուռքը: Ինչպե՞ս հարմարվեց այդ փոփոխություններին կամ հարմարվե՞ց արդյոք:

Չանգվածային շարժումը Սփյուռքի համար նախևառաջ անուպսեղի էր: Թեև շատ քչերն էին քնքաշ գզացումներ տաժում խորհրդային համակարգի հանդեպ, մեծ մասի համար աներևակայելի էր փոփոխությունը կառավարությանը դեմ ելնելը: Եվ շարժման ծավալն ու ուղղությունը կարգին չհասկանալով՝ սփյուռքահայերը «իրական» բացատրություններ էին որոնում և չէին կարողանում պատկերացնել հետևանքները:

Որոշ մարդիկ, սովորաբար պատմաբաններն ու կուսակցությունների հետ սերտորեն առնչվողները, գիտեին, թե Ղարաբաղը որտեղ է, և թե Լեռնային Ղարաբաղի արտելնմ ինչ է: Շատերը չգիտեին: Տասնամյակների ընդմիջումից հետո առաջին անգամ համաշխարհային լրատվամիջոցները, գրեթե երկյուղածությամբ, իրենց առաջին էջերում և առաջնորդող հոդվածներում հայկական հարց էին արժարծում: Վերջին անգամ հայերը զանգվածային լրատվության միջոցների կողմից ուշադրության էին արժանացել 1973-1983 թթ. ընթացքում, երբ հայկական խմբավորումների կողմից բուրբ դիվանագետներ էին սպանվում, և շատ հայեր վստահ չէին, թե հավանում են հայի այն կեղպարը, որը ներկայացվում էր լրատվությամբ: Այժմ միջազգային մամուլը բացատրում էր, թե որտեղ են գտնվում Հայաստանն ու Ղարաբաղը:

Իրենց ինքնության ճանաչեցման որոնումների մեջ գտնվող սփյուռքահայերի համար, որոնք հոգնել էին հարևաններին, բարեկամներին ու աշխատակիցներին բացատրելուց, թե «ինչ է նշանակում հայ լինել», այս ուշադրությունը հրաշքի պես մի բան էր:

Այնուամենայնիվ, նրանք շատ վստահ չէին, թե ողջունում են այդ անուպսեղի հրաշքը: Մեկ շաբաթվա ընթացքում Հայաստանի ժողովուրդը, որը պատմությունից դուրս էր համարվում, արեց այն, ինչ հայ քաղաքական կուսակցությունները, լոբբիստական խմբերը, մշակութային ու գիտական կազմակերպությունները ի վիճակի չեղան անելու տասնամյակներ շարունակ:

Ժողովուրդ բառը հանկարծ ձեռք բերեց նոր, գրեթե սազմասպահարույց նշանակություն:

ու առաջադրութեամբ, անգոհացուցիչ և՛ Ղարաբաղի ու Հայաստանի ժողովուրդի իրատուքներու և ցանկութեան անհամապատասխան նկատելով ցարդ նախատեսուած միջոցառումները:

Կոչ կ'ուղղենք նաև Հայաստանի և Ղարաբաղի մեր արի ժողովուրդին, որ խուսափին այնպիսի ծայրայեղական կեցուածքներէ, ինչպէս՝ գործադուլները, դասադուլները և ծայրայեղական կարգ մը կոչերը ու արտայայտութիւնները, որոնք կը խանգարեն կարգն ու կանոնը մեր հայրենիքի հանրային կեանքին, ծանր կորուստներու կենթարկեն մեր երկրի տնտեսական, արդիւնաբերական, կրթական, մշակութային կեանքը և նաև վնաս կը բերեն մեր ժողովուրդի վարկին ինչպէս նաև բնականոն յարաբերութիւններուն, ըստ՝ խորհրդային վերին իշխանութեանց, ըստ՝ խորհրդային միւս հանրապետութիւններուն հետ և կը ծառայեն մեր ժողովուրդի թշնամիներու յետին նպատակներուն:

Պէտք է ամէն բանէ վեր պահպանել մեր ժողովուրդի միութիւնը, որուն մէջ է մեր գոյութիւնը, և հեռատեսութեամբ ու վճռակաւութեամբ հետապնդել մեր գերագոյն շահերը:

Տեքստը մեկնաբանությունների կարիք չի գգում, թեև արժանի է ուշադիր ընթերցվելու՝ հետագա զարգացումները և երեք կուսակցությունների քաղաքականությունն ավելի լավ ըմբռնելու առումով: Արժեքն ան անհիշելի, որ հայերեն տեքստը հրատարակվեց անմիջապես՝ ապշանք առաջացնելով ոչ միայն Հայաստանում ու Ղարաբաղում, այլև Միյուտքի որոշ շրջանակներում՝ ներառյալ Գաշնակցության որոշ անդամների մեջ: ՀՅԳ-ն անգլերեն թարգմանությունը հրատարակեց բյուրոյի պաշտոնաթերթի ներդիրում, 1989 թ. մայիսին, երբ Ղարաբաղ Կոմիտեի բանտարկված անդամները դեռևս Մոսկվայում իրենց դատավարությանն էին սպասում:

Այնուհետև երկրաշարժ եղավ, որը գրավեց աշխարհի կարեկցանքը, և Միյուտքի Գորբաչովին ստիպեց ընդհատել ՄԱԿ կառույթում իր այցելությունը և թռչել դեպքի վայր: Գորբաչովի այցը Հայաստան խորհրդանշականից շատ ավելի մեծ նշանակություն ունեցավ:

Նախ, Գորբաչովը խոստացավ ադեռի գոտին վերականգնել երկու տարվա ընթացքում և ամհրաժեշտ բյուջեն գնահատեց 14 միլիարդ ԱՄՆ դոլարից ավելի: Գումարը չէր համընկնում Միյուտքի

կազմակերպությունների կարողություններին, որն, այնուամենայնիվ, սկսեց օգնություն ցուցաբերել: Նվիրաբերությունները, որքան էլ կարևոր ու լավ գովազդված լինեին, չէին կարող ֆինանսավորել վերակառուցման ծրագիրը, թեև միացյալ ջանքերը կարող էին շատ ավելին ասպարեզ բերել և ավելի արդյունավետ լինել սփյուռքյան կազմակերպությունների համար, որոնք աղետի օգնության փորձառությունը չունեին:

Ռեսուրսներն ի մի բերելու լուրջ փորձեր եղան: Ֆրանսիայում Շառլ Ազնավուրն ու SOS-Armenie-ն հսկայական օգնություն են ցուցաբերել աղետի գոտում, նույնիսկ եթե դա լիովին չմիավորեց Ֆրանսիայի հայության ջանքերը: Ռեսուրսների միավորում կատարվեց նաև ԱՄՆ-ում՝ Բրոք Բրոքթոնյանի պնդմամբ, որը հիմնեց Միացյալ հայկական հիմնադրամը, այն ֆինանսավորեց շաշյուրեն՝ հուսալով, որ դա կնպաստի մեծ կազմակերպությունների միասնաբար գործելուն: Միացյալ հայկական հիմնադրամը շարունակեց լավ գործել և նշանակալի ծառայություն մատուցեց՝ ապահովելով նվիրատվությունների փոխադրումները: Սակայն միասնության հասնելու նախատեսված նպատակը չիրականացավ, քանի որ մասնակից կազմակերպությունները նախընտրեցին իրենց սեփական առանձին ծրագրերն առաջ մղել՝ վստահ լինելու համար, որ դրանով իրենց կազմակերպությունների վարկն ու ազդեցությունը կմեծանա:

Երկրորդ, Գորբաչովը հայերին խորհուրդ տվեց մտածնալ քաղաքականությունն ու Ղարաբաղը և մտածել աղետի գոտին վերականգնելու մասին: Ըստ սփյուռքահայեր մտածեցին, որ դա իմաստուն խորհուրդ է, և մեծ ցնցում ապրեցին, երբ երկրաշարժից փրկվածներից մեկը Լենինականում Գորբաչովից հաշիվ պահանջեց՝ հարցնելով նրան, թե ինչու արդար չի վարվում և թույլ չի տալիս, որ Ղարաբաղը միանա Հայաստանին:

Երրորդ, Գորբաչովը երկրաշարժը օգտագործեց՝ Ղարաբաղ Կոմիտեի անդամներին ձերբակալելու և Մոսկվայում բանտարկելու համար:

Երկրաշարժն ունեցավ նաև նվազ ուշադրության արժանացած հետևանքներ: Մինչև երկրաշարժը, համայնքին և, լայն առումով, «ազգին» ու «Հայաստանին» օգտակար լինելու համար հարկավոր էր լինել խմբագիր, գրող, ուսուցիչ, եկեղեցական կամ որևէ կազմակերպության ղեկավար՝ անկախ մասնագիտությունից: Միակ բացառու-

Այնուհետև եկավ անկախությունը: ՌԱԿ-ը և ՄԳՀԿ-ն այն անմիջապես ընդունեցին, ինչպես վարվեց նաև սփյուռքահայերի ու սփյուռքահայ կազմակերպությունների բացարձակ մեծամասնությամբ:

Դուրս մնացողները ՀՅԴ-ն ու իր հետևորդներն էին: Այն կուսակցությունը, որը պահպանել էր անկախ Հայաստանի հավատքը, չկարողացավ իր սրտում մի անկյուն գտնել՝ ընդունելու համար անկախությունը: Դաշնակցության ամենաջերմեռանդ և ամենամվիճրյալ անդամները՝ այդ երազանքի հավատացյալները, կուսակցության կողմից արտոնված չէին հրձվելու անկախ Հայաստանի ծննդով: Անկախությունը ժամանակին չէր, գտնում էր կուսակցությունը: Այն շրջահայաց քայլ չէր, այն «մեռված» էր Հայաստանին, ոչ թե նվաճված, իսկ անկախ Հայաստանը ղեկավարվում էր «մի խումբ երիտասարդ, անփորձ ղեկավարների կողմից»:

1991թ. նախագահական ընտրություններում դաշնակցական թեկնածուի ստացած ձայների վիստեցնող քանակը փարատեց կուսակցության անդամների ու համակիրների մեջ տիրող այն անուրջը, թե այն ամենն, ինչ պետք է Հայաստանին, ընդամենը դաշնակցական թեկնածուի ընտրությունն է, որպեսզի կուսակցությունը վերադառնա հայրենիք և ստանձնի դրա ղեկավարությունը: Կուսակցության մի քանի ականավոր ներկայացուցիչներ գտնում էին, որ խելամիտ չէ այդքան շուտ թեկնածու առաջադրելը: Ապագա դաշնակցական նախագահի կաբինետում ռմանց արդեն աթոռներ էին խոստացված:

1991-ից հետո ՀՅԴ-ն քարոզչություն ծավալեց համայնքի ներսում և հյուրընկալ երկրների կառավարությունների մոտ: Հակահայաստանյանության հասնող հակատերապետայանական ու հակա-ՀՀԸ-ական գործունեությունը Հայաստանի կառավարությանը չկործանեց, սակայն դաշնակցականների աչքին արդարացրեց Հայաստանում կուսակցության հետագա ապօրինի գործունեությունը: Դա թունավորեց Սփյուռքի մթնոլորտը և շփոթության մատնեց շատերին:

Այսպիսով, գաղափարախոսությունը վերածվեց հավատքի, իսկ կույր հավատքն արտելության կարիք ունի՝ ինքն իրեն պահպանելու համար, փարատելու համար որևէ կասկած, որ կարող է առաջանալ, երբ հանգամանքները շատ հարմար կերպով չեն դասավորվում: Ատելությունն էլ իր հերթին լավագույնս ծառայում է նպատակին, երբ անհատականացվում է: Լ. Տեր-Պետրոսյանի կատարած ոչ մի քայլ չէր կարող ճիշտ լինել կամ խելամտության մշույլ պարունակել, և

կերպով փոխել պատմության ընթացքը՝ առանց Սփյուռքին հարցնելու: Սա էր շատ սփյուռքահայերի, կազմակերպությունների նվիրյալ անդամների երկմտության առարկան՝ չնայած իրենց ներքին կանչին, որը հայրենիք էր որոնում և որոնում էր ինքնաբերականորեն ու հայրենիքին սատարելու ճևեր:

Մակայն այս երկընտրանքի շուրջ ծավալվող մարտեր մղելը հեշտ գործ չէր: Ինչպե՞ս կարող էին Սփյուռքում գտնված ապահովությունը, գաղափարախոսության ընձեռած քաղաքական անտարակուսելիությունը, կույր հավատքի զգայական անվտանգությունը և իդեալականացված հայրենիքի անխնդրահարույց պարզունակությունը փոխարինվել իրական մի երկրով, որի ժողովուրդն աղքատ է, որի կառույցները նոր են հիմնադրվում ու փորձության ենթարկվում ներսի ու դրսի ուժերի կողմից, որի տղամարդիկ պատերազմ են մղում, իսկ ընտանիքները թաղում են իրենց զոհված տղամարդկանց, որի կանայք ընկղմված են պատերազմի, տնտեսական պայմանների ու տղամարդկային շովինիզմի մեջ, որի արվեստագետները, գրողներն ու մտավորականները պետք է պայքարեն կենցաղի համար: Ինչպե՞ս կարող է իրականությունը պայքարել երևակայության դեմ, երբ երևակայությունն այդքան հեռավոր է ու ասպսեով:

Անապահովությունն ու անորոշությունը չեն կարող գերիշխել իբրև կենսակերպ, երբ երևակայված պատմությունը երբեք մասն մանրամասնություններ չի տրամադրել, երբ պատմությունը չի պատմել աղքատ գյուղացիների, մուրացիկների ու պտոնիկների մասին, որոնք ոչ միայն ապրում են, այլև մի մասն են «հայրենիքի»՝ այդ կախարդական Հայաստան անվան: Եվ «բարձրագույն բարոյականությունը»՝ սնուցված զոհի հոգեբանությամբ, չի կարող ընդունել մի ռազմավարություն, որը հիմնված է այդ բարոյախոսությունն ու զոհի հոգեբանությունը հաղթահարելու վրա: Կույր հավատացյալների և հավատքով կուրացածների անհանդուրժողականությունը չի կարող ընդունել ծանր իրականությունը:

Այնուհետև եղավ պատերազմ, որն սկսվեց ԽՍՀՄ ու ադրբեջանական ռազմական զորամիավորումների կողմից 1991-ին և արագորեն վերածվեց հայ-ադրբեջանական պատերազմի: 1994-ին, երբ վերջին ու ընթացիկ հրադադարը կայացավ, հայկական կողմը հաղթել էր: Հայկական ուժերը վերահսկում էին ոչ միայն Ղարաբաղը, այլ նաև Ադրբեջանի ոչ-հայաբնակ ևս յոթ շրջան, ներառյալ ռազմավարական նշանակություն ունեցող Լաչինի շրջանը: Երկու կողմից էլ

արդարացի վրիժառույթուն: Մրանք այն մարդիկ են, որոնք կարծում են, թե տարածքների վերադարձը կնշանակի դավաճանություն:

Հայաստանը, Ղարաբաղը և Սփյուռքը կամ սփյուռքյան շատ համայնքներ, լայն հնարավորություն ունեցան միմյանց հետ կառավարական մակարդակով, կազմակերպությունների մակարդակով կամ անհատապես գործելու: Ինտենսիվ հարաբերությունների տառը տարին ամեն մեկին ժամանակ տվեց մյուսի իդեալականացրած կերպարից, անիրատեսական ակնկալություններից ձեռքազատվելու համար:

Գործարար մարդիկ, որոնք շատ բան կարող էին անել Հայաստանի տնտեսության համար, արձանագրեցին, որ չեն կարող Հայաստանի սահմանից ներս մտնելուն պես մի կողմ դնել դատադրությունն ու գործարար հաշվարկները, որոնք իրենց հաջողակ կապիտալիստ են դարձրել, և գործընկերների ու ներդրումների մասին որոշումներ կայացնել՝ Արարատի ու Ղարաբաղի կենսացները խմելիս:

Սփյուռքահայերը հասկացան, որ Հայաստանն իրական վայր է, իրական մարդկանցով, իրական պրոբլեմներով: Այն պատմություն չէ. այն նյութը չէ, որից կերտվում են երազները: Այն նույնքան դաժան է, որքան իրականությունն ինքը:

Շատ սփյուռքահայեր չսիրեցին իրենց տեսածը, նրանք լիովին հարմարված չէին Հայաստանի իրողություններին: Այն, ինչ չգտան Հայաստանում, դեռևս ցանկանում են գտնել Ղարաբաղում. գտարյունը, ավանդականը, հերոսականը, հանգստացնողը: Հարցերը, որ բարձրացվում են Հայաստանի ու Հայաստանի գործիչների վերաբերյալ, հազվադեպ են ներկայացվում Ղարաբաղի առկայությամբ: Ղարաբաղի ղեկավարների հայրենասիրությունը երբեք հարցականի տակ չի առնվում, իսկ Հայաստանի ղեկավարները համարվում են մեղավոր, մինչև ասպացուցվի, որ անմեղ են:

Լավ կազմակերպված թե ոչ, Սփյուռքն ամբողջությամբ՝ կազմակերպությունների միջոցով և անհատական նախաձեռնություններով, Հայաստանին ու Ղարաբաղին վիթխարի օգնություն է հատկացրել: Այնպիսի կազմակերպություններ, ինչպիսին են ՀԲԸՄ-ը, Ամերիկայի հայկական համագումարը (ԱՀՀ), եկեղեցական կազմակերպությունները՝ ներառյալ հայ կաթոլիկ ու բողոքական եկեղեցիները, մասնագետների մի շարք խմբեր և հսկայական թվով անհատներ, օգտագործելով ոչ-հայկական հաստատություններում ու կազմակերպություններում իրենց դիրքերը, եղել են այդ օգնության հեղինակները: Այս

էր: Ըարժումը, անկախությունն ու պատերազմը Սփյուռքի երեխաներին տվեցին այն, ինչը փողով գնել չէր լինի և չէին ունեցել տասնամյակներ շարունակ:

Լուրջ գիտնականները, մտավորականները և համայնքի ղեկավարները գիտակցեցին, որ Հայաստանի ու Ղարաբաղի կոչումը Սփյուռքին հպարտություն կամ անոթ պատճառելը չէ, որ Սփյուռքն իր օրակարգը չպետք է ծրագրի այդ իրադարձությունների վրա, որ սա խաղ չէ: Նրանք հասկացան, որ եթե կար խաղ, այն խաղացվում էր գերտերությունների կողմից, որոնց հայտնի է ազգային շահի ու գաղափարախոսության տարբերությունը, ռազմավարության ու քաղաքական տարբերությունը, այն բանի տարբերությունը, թե ինչն է իրականում լավ և ինչն է ընդամենը լավ զգացողություն պատճառում: Հայաստանի որևէ պաշտոնյայի կողմից արտասանված բառերը ազդեցություն և հետևանքներ են ունենում ուրիշ երկրների հետ Հայաստան երկրի հարաբերությունների վրա՝ ի տարբերություն Սփյուռքի կուսակցությունների հայտարարությունների, որոնք առավելագույնը կարող են գայրացնել մեկ-երկու երկրի կամ կարող են շահարկվել այդ երկրների կողմից:

Ըստ սփյուռքահայեր պարզեցին, որ ամենախելամխտ ուղին այն է, որ թույլ տրվի Հայաստանն ինքը որոշի իր սեփական ճակատագիրը, ճակատագիր, որը կարևոր է Սփյուռքի համար, բայց որն իրական հետևանքներ չունի սփյուռքահայերի կյանքի վրա, մինչդեռ կարող է տարբեր ազդեցություն ունենալ Հայաստանի ու Ղարաբաղի ժողովրդի վրա, ուստի՝ հետևանքներն ուղղակիորեն կրող մարդիկ իրենք պետք է կատարեն իրենց ընտրանքները: Հասկացան, որ Սփյուռքի օրակարգը Հայաստանին պարտադրելը սխալ է՝ քանի դեռ Սփյուռքն ի վիճակի չէ հոգալ Հայաստանի ու Ղարաբաղի բոլորը կարիքները: Եվ գիտական հայտնագործություններ հարկավոր չեն՝ հասկանալու համար, որ այս վերջինը հնարավոր չէ: Հայաստանի և Ղարաբաղի որևէ կառավարության օրակարգը, ինչ գույն էլ ունենա այդ կառավարությունը, պետք է սահմանվի Հայաստանի ու Ղարաբաղի ժողովրդի կողմից՝ առանց հաշվի առնելու լավ մտադրություններով արտասանված ջերմ ճառերը: Եվ սա է ճիշտը:

Երբ 1990-ին ու 1991-ին սփյուռքյան կուսակցությունները վերադարձան Հայաստան, նրանք արդեն ձևավոխված էին՝ սփյուռքայ-

էին: Անկախ ու ազատ Հայաստանի ժողովրդի համար, որն ազատվել էր Կոմունիստական կուսակցության յոթանասամյա կարգերից, գաղտնիությունը եղել և մնում է կասկածելի ու ոչ արժանահավատ:

Պետք է անել նաև մի ավելի հիմնավոր (եխմնավոր՝ Հայաստանի անվտանգության, կենսական շահերի և անկախության առումով, ինչպես նաև Սփյուռքի համայնքների բարեկեցության համար) հարցադրում, նույնիսկ եթե այն լինի գուտ վարկածային. ինչպե՞ս պիտի վարվել շահերի այնպիսի հնարավոր բախման դեպքում, երբ սփյուռքյան կուսակցությունը ներկայացնում է սփյուռքյան մի համայնք և միաժամանակ նաև կառավարում է Հայաստանում, իսկ տվյալ երկրի ու Հայաստանի կենսական շահերը հակադրության մեջ են: Ինչպե՞ս պետք է սփյուռքյան մեկ կուսակցությունը ստանձնի Հայաստանի կամ Բարաբադի շահերի պաշտպանության պատասխանատվությունը՝ առանց դրանով ինքն իր համար և ժողովրդի տարբեր հատվածների համար լուրջ պրոբլեմներ ստեղծելու:

«Միասնության հրամայականի» վրա հիմնված էժան պատասխաններն ընդունելի չեն: Միայն գաղափարաբանական կառույցներում կարող են մնան պատասխանները բավարար լինել: Գաղափարախոսությունները խեղաթյուրում են իրականությունը՝ հանուն հարմարության և հանուն անօգուտ, նույնիսկ վնասարար գաղափարաբանական համապատասխանեցման: Միայն նրանք, ովքեր չեն հասկանում Հայաստանի ու Բարաբադի իրավիճակը, միայն նրանք, ովքեր անգետ են և հայարտ իրենց անօգիտությամբ, կարող են մնան պատասխաններ առաջադրել և հավատալ, որ դրանք բավարար են բոլոր հետաքրքրվածների համար: Ընդ որում, հարցն այնքան էլ վարկածային չէ: Նման խնդիր ծագեց 1914 թ.-ին, երբ Բաշնակցությունը խոսում ու բանակցում էր հայ ժողովրդի երկու հատվածների՝ Օսմանյան ու Ռուսական կայսրությունների հայերի անունից, իսկ երկու պետությունները պատերազմի ճանապարհին էին: Իրավաջիտրեն հարց է ծագում՝ ՀՅԴ-ն (կամ նույն կարգի որևէ այլ կուսակցություն) շա՞տ լավ է կառարել (կամ կարո՞ղ էր լավ կատարած լինել) այդ դերը:

Պետականության մարտահրավերը հայ Սփյուռքի համար եղել է և՛ ցավագին, և՛ ուրախալի: Կառույցների մակարդակում վերահարմարեցումները եղել են նվազագույն չափի: Չի կատարվել նաև արժեքների, ակնկալությունների և դերակատարումների վերլուծություն:

6.

ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ
ԱՆՈՒԲՋՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ.

Ներկան երբևէ գալու՞ է

Անցած տասնամյակում հայ ժողովուրդը վկան եղավ ժողովրդական մի շարժման առաջացման, որն սկսվեց Ղարաբաղի միավորման պահանջով և արագորեն վերածվեց ազգային զարթոնքի շարժման: Ղարաբաղ Կոմիտեի, իսկ ապա Հայոց համագային շարժման ղեկավարությամբ Հայաստանն անկախություն ստացավ, քաղաքական ու տնտեսական բարեփոխումներ ձեռնարկեց և սկսեց պետական կառույցների ստեղծումը՝ նոր Սահմանադրության համարտնդատում: Հայաստանը հաղթահարեց շրջափակումների անմիջական ազդեցությունը, դուրս եկավ էներգետիկ լրջագույն ճգնաժամից՝ առնվազն որոշ ժամանակով, և կարողացավ հաջողությամբ պաշտպանել Ղարաբաղն ու Ղարաբաղի ժողովրդին՝ միաժամանակ խուսափելով ավելի լայնածավալ պատերազմից: Հայաստանն ունի նախկին ԽՍՀՄ տարածքի լավագույն բանակը: Եվ դա օգնել է Ղարաբաղին գոյատևելու և զարգացնելու իր կառույցները, դրանց թվում և մարտական բարձր պատրաստվածություն ունեցող սեփական բանակը:

Այս նվաճումներից ոչ մեկը դեռևս կատարյալ չէ, ոչ էլ կարող է ընկալվել իբրև ի վերուստ տրված շնորհ: Կառույցները գործում են, սակայն պետք է դեռևս ամրապնդվեն: Իրավական, առողջապահության, կրթության և սոցիալական ապահովության ոլորտի բարեփոխումներն սկսված են, սակայն դեռևս հեռու են բավարար կամ գործառող համարվելուց, սրանք բոլորը կենտրոնացման, մարդկային ու ֆինանսական ռեսուրսների և որոշ երևակայության կարիք ունեն: Կոռուպցիայի դեմ պայքարելու փորձեր եղել են, սակայն այդ երևույթի դեմ լիակատար պատերազմը պահանջում է պետական սեկտորի բոլոր աշխատողների, հատկապես միջին և ցածր մակարդակի աշ-

աննկատ: Եղան մահ այնպիսիք, որոնք չարդարացրեցին իրենց վրա դրված հույսերը, նրանք զրացան կարգավորելու իրենց անձնական հավակնություններն ու թուլությունները: Ոմանք մեղադրում էին Նախագահին, որը նրանց պատասխանատու դիրքեր էր վստահել:

Ընդդիմադիր կուսակցությունները հաճախ հակակշիռ էին սահմանազանցումների դեմ, իսկ երբեմն էլ իրենք էին սահմանազանցները: Ընդդիմադիր թե ոչ՝ Հայաստանը բազմաթիվ պայծառ ու տաղանդավոր քաղաքական գործիչներ ունի, որոնք լավագույնս գործել և գործում են մինչև օրս: Սակայն կուսակցական համակարգը հավաքականորեն և կուսակցություններն առանձին չեն կարողացել հաղթահարել վստահելիության ճեղքվածքը, որը խորհրդային մշակույթի մնացուկ է և խորացել է վերջին տասը տարվա փորձություններից ու փորձանքներից: Կուսակցություններն ու դրանց ղեկավարները չեն կարողացել թերահավատ քաղաքացիներին համոզել, որ իրենց հիմնական մտահոգությունը ժողովրդի շահն է, կամ որ իրենց հակասությունները սուկ իշխանության համար պայքարի և անհատականությունների բախման արտահայտություն չեն:

Կուսակցությունների ու անհատների դաշինքների պարբերական փոփոխությունները այն զգացումն են ներշնչել, որ եղած-չեղածը իշխանության կռիվ է, այլ ոչ թե ծրագրերի ու քաղաքականությունների բախում: Ի վերջո, քաղաքացիներն իրենց ընտրությունները կատարում են թեկնածուի անհատականության իրենց ընկալման, ինչպես նաև այն բանի հիման վրա, ինչ իրենց ներշնչում է տվյալ անհատը: Հայաստանի քաղաքացիները շրջահայաց են, սիրում են հավասարակշռություն ու դատողություն հանդես բերող անհատների: Ծայրահեղությունների հանդեպ վստահություն չեն տածում, զաղսովաբախտականացված ճառեր չեն սիրում: Եվ սիրում են կայունություն: Այդ է պատճառը, որ Ռոբերտ Քոչարյանն ու Խորհրդային Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության նախկին առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանը 1998 թ. նախագահական ընտրություններին ստացան քվեների առավելագույն քանակը: Երկուսն էլ ցուցաբերել էին հաստատունություն, հավասարակշռություն, շրջահայացություն, անհատական ուժ և զաղսովաբախտականացված գրույցների ու լուտանքներով լեցուն ճարտասանության բացակայություն:

Քաղաքական կուսակցությունների ու անհատների շրջապատյունների ետևում, որ հավանորեն շարունակվելու են, կենտրոնական հարցը մնում է Վարաբաղյան հակամարտությունը: Վարաբաղում են

տրությունը ներկայացնում են ազգությունների բախման տեսքով: Այն, ինչը Անատոլիայի մի գյուղացի հայի համար նշանակում էր հայ լինել, մեծապես տարբերվում էր, անշուշտ, ոչ միայն այսօր Մուսկվայում, Հալեպում կամ Նյու Յորքում հայ լինելու իմաստից, այլև նրանից, ինչ այդ ժամանակվա Պոլսի կամ Թիֆլիսի հայ մտավորականի կամ հայ վաճառականի համար էր նշանակում հայ լինել:

Այսօր հայի ինքնապատկերացումը, ինչպես նաև այն կերպարը, որ նա ցանկանում է դրսևորել հյուրընկալ երկրներում, քաղաքացի, զինուոր, կիրք ու բանիմաց՝ քաղաքակրթված հայի կերպարն է: Գյուղացիների պատմությանն այսօր մեծ նշանակություն չի տրվում: Անդրադարձն անցյալին իմաստ ունի միայն պիտանի պատմության տեսակետից: Մինչդեռ արևելյան մահանգների հայ գյուղացիներն ու մանր առևտրականները Հայկական Հարցի արմատն էին: Նրանք էին հեղափոխական կուսակցությունների՝ Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության և հատկապես Հայ հեղափոխական դաշակցության ստեղծման պատճառը:

Այսպես, սկսած 1892-ի իր հիմնարար փաստաթղթից՝ Դաշակցության ծրագրերի մեջ հիմնական կայուն խնդիրը եղել է Օսմանյան Կայսրության արևելյան մահանգների, իսկ 1908-ից հետո՝ ողջ կայսրությունով մեկ ազրարային բարեփոխումների հարցը: 1909-1911-ին Դաշակցության և երիտթուրքերի միջև վերջին հիմնական բանակցությունների ընթացքում, մինչև երիտթուրքերի կողմից ցեղասպանության քաղաքականության որդեգրումը, ՀՅԴ-ն ներկայացրեց պահանջների երկար ցանկ: Երիտթուրքերի անդրովերությունը Դաշակցությանն ստիպեց իր պահանջները նվազագույնի հասցնել: ՀՅԴ բանակցողների համար բացարձակ նվազագույնը ազրարային բարեփոխումներն էին՝ մի չափազանց արմատական գաղափար երիտթուրքերի համար, որոնք արդեն հրաժարվել էին 1908 թ. հեղափոխության կարգախոսներից և որդեգրել հետադիմական քաղաքականություն թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական ասպարեզներում:

ՀՅԴ-ի այդ պահի մոտեցումը, օրինակ, կարող է իմաստ ունենալ այսօր ժողովրդի առջև ծառայած հարցերի առնչությամբ և կարող է ռասանելի լինել որևէ իրազեկ բանավեճի մեջ, լինի անցյալի մասին, թե՛ ապագայի: Պատմական Հայաստանի սիրտը՝ Օսմանյան կայսրության արևելյան մահանգները դատարկվում էին հայ ազգաբնակչությունից: Կոտորածները ոչ թե արտագաղթի սկիզբը դրեցին, այլ ստատկացրին այն: Արտագաղթի պատճառը գավառի հայության,

չօգտագործել: Սակայն նկատել տվեցի, որ, իմ իմացածով, հայ ժողովրդի պատմության մեջ վերջին հազար տարվա ընթացքում քիչ հաղթանակ է եղել, և դա բավարար չէ ընդհանրացում կատարելու համար, որ՝ հաղթանակները եղել են մարտերում, ոչ թե պատերազմներում, իսկ մարտն ու պատերազմը միմյանցից չտարբերակելը մեզ վրա բանկ է նստել, և որ՝ որևէ տեսակի հաղթանակից հետո դիվանագետները եթե կորցրել են, սպա կորցրել են ոչ թե այն պատճառով, որ չափազանց քիչ են պահանջել, ինչպես գործընկերս էր ակնարկում, այլ թերևս հենց այն պատճառով, որ չափազանց շատ են պահանջել, պահանջել են ավելին, քան կարելի էր մարտել:

Մարտերը չեն ստեղծում ուժի և շահերի այն երկարատև հավասարակշռությունը, որ պահանջում է խաղաղությունը, իսկ պատերազմները սուկ մարտերի շարան չեն: Եթե մարտի ելքը կարող է վճռվել խրամատի տարբեր կողմերում կռվող զինվորների մարտական ոգու տարբերությամբ, պատերազմների արդյունքները որոշվում են հեռահար ռեսուրսներով, ստրատեգիական հաշվարկներով ու դաշնակիցներով, այլ կողմերի շահերով՝ անկախ նրանից, թե այդ կողմերը պայքարի մեջ ներգրավված են, թե ոչ: Մարտերը կարող են ստատուս-քվոներ ստեղծել, իսկ մեր օրերում մայնիսկ պատերազմները ոչ միշտ են կարողանում վճռել հակամարտության ելքը:

Գործընկերոջս տեսակետը զարմանալի չէր: Նա չափազանց շատ էր ուզում հավատալ վերջին մարտերի վերջնականությանն ու խաղաղության պայմանները թելադրելու դրանց կարողությանը: Սա ընդհանուր համոզմունք է շատ հայերի համար, որոնք, իբրև ժողովուրդ, հավաքական երկար հիշողություն ունեն: Սակայն հավաքական հիշողությունը հաճախ շփոթվում է պատմության իմացության հետ: Օրինակներից մեկը, որ գրեթե բոլորը գիտեն, Ռուսաստանի 1878-ին տարած հաղթանակն էր Օսմանյան կայսրության դեմ և Արևմտյան Հայաստանի տարածքների գրավումը՝ անբազրված Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով, հայկական նահանգների բարեկիստների վերաբերյալ իր հայտնի 16-րդ հոդվածով: Խնդիրն այն է, որ պայմանագիրը վերացվեց, երբ Մեծ Բրիտանիան Ռուսաստանին սպառնաց պատերազմով: Ռուսաստանը ետ քաշվեց՝ բոլոր այն զարեուրելի հետևանքներով, որոնք կրեց հայ ժողովուրդը:

Գործընկերոջս տեսակետը զարմանալի չէր, քայց տազնապեցնող էր: Չարմանալին այն է, որ շատ պատմաբաններ հաճախ են առաջնորդվել մման տրամաբանությամբ: Իսկ եթե խնդիրը դիվանա-

է ձեռք բերել: Միևնույն տարածքի հանդեպ Ադրբեջանի պահանջները և Ադրբեջանի պահանջների միջազգային ընդունելիությունը հայերին ստիպում են գործ ունենալ Ադրբեջանի ու միջազգային հանրության հետ՝ գտնելու համար շահագրգիռ բոլոր կողմերին ընդունելի լուծում, մի լուծում, որը նաև հնարավոր առավելագույն չափով կրահասի հետագա վտանգի սպառնալիքները:

Երբ դիտում ենք ազգայնական տեսանկյունից, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը ազդարարումն է այն ամենի, ինչ սխալ է ստացվել անցյալում, և այն ամենի, ինչ լինելու է ապագայում: Ղարաբաղի վշտերը ներկայացնում են դարեր շարունակ հայ ժողովրդի կրած տարածքային և բոլոր մյուս կորուստները: Այս տեսանկյունով, Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը և տարածքն ինքը ներկայացնում են «թուրքի ձեռքից» հայ ժողովրդի կրած անարդարությունների խորհրդանիշը: Ղարաբաղի հայերի վրա է դրված հայոց պատմության ընթացքը փոխելու խնդիրը: Նրանք պատմական հերոսների ու մահատակների կենդանի օրինակներն են:

Առաջին դեպքում Ղարաբաղը իրական ժողովրդի խնդիր է, ժողովրդի, որն ապրում է այսօր, այսօրվա աշխարհում: Երկրորդ դեպքում հակառակորդը հայոց պատմությունն է կամ մարդկանց մեջ դրա ելիշողությունը: Առաջին դեպքում միտումը հակառակորդի հետ բանակցելն է՝ պրոբլեմի լուծման նպատակով: Երկրորդ դեպքում բանակցելու բան չկա. «ուրիշները» պետք է տան այն, ինչ ցանկանում ենք՝ իբրև պատմության սխալ վարքի ու անարդարության հատուցում: Առաջին դեպքում կարելի է ընդունել փոխադարձ արդարացի մտահոգությունների վրա հիմնված զիջումներ: Երկրորդ դեպքում որևէ զիջում ընկալվում է որպես դավաճանություն պատմության հանդեպ, որը հավասարեցված է այն մարդկանց հիշատակին, ովքեր գոհվել են հավատի կամ հողի համար:

Այն անձինք, ովքեր չեն ցանկանում զիջումների գնալ, ովքեր ուզում են ամեն բան, ներառյալ նրանք, ովքեր չեն կարծում, թե դիվանագետներն ու դիվանագիտությունը օգտակար նպատակի են ծառայում, մեծ առավելություն ունեն. նրանք ոչինչ չեն զիջում: Նրանք կարող են հայրենասերի պատմուճան հագնել, կարող են ուրիշներին մեղադրել Ղարաբաղը «ծախելու» մեջ: Ամենից առաջ, նրանք պատմության մեջ պատասխանատվություն չեն ստանձնում, և եթե Ղարաբաղին որևէ բան պատահի, միշտ կարող են մեղադրել ուրիշ մեկին՝

Երբորդ, գաղափարախոսության վերածված և դիվանագիտություն ձևացնող հակաթուրքական բնագղները ռազմավարություն չեն կազմում՝ ճիշտ այնպես, ինչպես ռազմավարություն չեն հակառուսական կամ ամերիկամետ բնագղները: Այն համոզմունքը, թե դրանք ռազմավարություն են, ազգային շահերը սահմանելու ունակությունը կորցնելու, մասձելու ազատությունից հրաժարվելու և ուրիշների խաղի մեջ խաղալիք դառնալու ամենակարճ ուղին է: Պարզապես այն պատճառով, որ հակառակորդն ընդունում և առաջարկում է որևէ լուծում, այդ լուծումն ինքնըստինքյան հայերի համար անընդունելի չպետք է դառնա, դա կարող է այն կասկածելի դարձնել, բայց ոչ՝ անպայման անընդունելի:

Այն, ինչ վնաս է Թուրքիային կամ Ադրբեջանին, ինքնըստինքյան օգտակար չէ Հայաստանին կամ Ղարաբաղին: Թուրքիային վարկաբեկելը հակաթուրք և հայամետ դաշնակիցներին անպայմանորեն չի դրդում տալու այն, ինչ իրականում ցանկանում ենք: Ողջ հայոց եռանդը վստահել Թուրքիային կամ Ադրբեջանին վարկաբեկելու վրա՝ կնշանակի ժամանակի կորուստ: Երկուսն էլ հենց իրենք այդ բանը մեծ հաջողությամբ են կատարում, և եթե ավելին է հարկավոր, թող հայամետ բարեկամներն այդ ամեն, նրանք շատ ավելի մեծ հնարավորություններ ունեն: Որոշ դեպքերում հայերն, անշուշտ, պետք է խոսեն այդ ուղղությամբ, սակայն այդ դեպքերը պետք է որոշվեն հայերի իսկ կողմից, հարց սուր հարց, հայության իսկ շահերի և իրատես ռազմավարության համատեքստում:

Չորրորդ, երազանքների ու նպատակների հրապարակումը նույնպես դեռևս ռազմավարություն չէ, իսկ երազանքների ու նպատակների ավելի վճռական պնդումը այն ավելի չի մերձեցնում ռազմավարության: Տառապանքների թվարկումն էլ, անշուշտ, փաստարկն ավելի համոզիչ չի դարձնում:

Հինգերորդ, ռազմավարության նպատակը չէ նոր փաստարկների ձեռքբերումը, որոնք ապացուցեն մեկի բարոյական գերակայությունը, գաղափարախոսության անաղարտությունը, ուրիշների վայրագությունը, գոհի հոգեբանության հետ հարմարավետ զգալու իրավացիությունը, ոչ էլ նոր նահատակության հարմար առիթի ձգտումը:

Վեցերորդ, հազար խելամիտ մարտավարական քայլերի զումարը ևս ռազմավարություն չի կազմում, մինչև պարզ չլինի, թե դրանք ուր են առաջնորդում և թե ինչպես են տեղավորվում ուրիշների ռազմավարության ու նպատակների մեջ:

զայնական հարց դիտելու միջև, որոշեց, որ Լ. Տեր-Պետրոսյանի ընտրած պահը ճիշտ պահը չէր: Լսելի են այդ խմբից եկող շշուկներն այն մասին, թե որևէ պահ ճիշտ պահը չէ: Սակայն մինչև այժմ Ռ. Քոչարյանը խուսափել է զաղափարախոսական պաճուճանքից, թեև կարծում է, որ կարող է զաղափարախոսությունը գործածել իբրև լրացուցիչ գեներ, գործնական նպատակներով:

Թերևս Ռ. Քոչարյանը ճիշտ է. նա կարող է հաջողության հասնել իր ծրագրի իրականացման մեջ և գտնել ավելի լավ պահ: Հնարավոր է, որ այնպիսի չափերի տնտեսական աճ տեղի ունենա, որ համոզեցնի Հայաստանի ու Ղարաբաղի ազգաբնակչության կյանքի որակական բարելավման, որ՝ առանց նոր ռազմական գործողությունների դիմելու, պահպանվի ուժերի հավասարակշռությունը, և որ՝ Ադրբեջանի կողմից իր ապագայի վերաբերյալ լավատեսության հիմքերն այնքան խարխուլ լինեն, որ նա ստիպված լինի Ղարաբաղին ու Հայաստանին տալ այն ամենը, ինչ նրանք ցանկանում են: Հավանական սցենար չէ, քայց հնարավոր է:

Սակայն որպեսզի այդ սցենարը հաջողվելու հնարավորություն ունենա, հայերը Հայաստանում, Ղարաբաղում և Միլյուքում՝ իբրև ղեկավարներ, իբրև կազմակերպություններ, իբրև կուսակցություններ, այդ սցենարին պետք է հնարավորություն տան գործելու: Հաստուկ պատասխանատվություն է ընկած նրանց ուսերին, ովքեր մերժեցին խաղաղության մինչև այժմ ներկայացած բոլոր հնարավորությունները, և ովքեր հետևողական աշխատանք տարան՝ խարխուլելու համար Լ. Տեր-Պետրոսյանի դիրքերն ու քաղաքականությունը: Նրանք Ռ. Քոչարյանին համոզեցին, որ իրադրության իր մեկնաբանումը ճիշտ է, և քաջալերեցին Ղարաբաղի հարցում նրա բռնած դիրքը: Որպեսզի այդ սցենարը հաջողվի, Նախագահին պետք է հնարավորություն տրվի, որ կարողանա խուսափել իր ժամանակն ու եռանդը չնչին քաղաքական խաղերի վրա վատնելուց և կարողանա փախուստ տալ զաղափարախոսության հարուցած կաթվածահարությունից: Լ. Տեր-Պետրոսյանը ցանկացավ նրան տալ այդ հնարավորությունը՝ ներկայանալով այն մարդու նախագահական երդման արարողությանը, որը ստիպեց նրան հրաժարական տալ: Այնուհետև Լ. Տեր-Պետրոսյանը հավաստեց, որ պատրաստ է համագործակցության՝ չնայած նոր Նախագահի հետ ունեցած իր խոր տարածայնություններին: Երբ 1998-ի սպրիլին ես Երևանում հանդիպեցի Ռ. Քոչարյանի հետ, կարողացածիս չափով օգնելու պատրաստա-

Հակամարտության լուծումը պետք է առաջնային խնդիր մնա՝ մի շարք պատճառներով: Հակամարտությունները երբեմն իրադրությանը թելադրում են իրենց սեփական արամարտությունը: Այս հակամարտության մեջ այնքան շատ բան է ներդրվել, այնքան շատ ներքին ու միջազգային ուժերի կողմից (որոնցից ոմանք հավանություն էին տալիս հակամարտության լուծմանը, իսկ ոմանք՝ դրդում այն չլուծել), որ պատերազմ, թե՛ խաղաղություն հարցը կարող է լինել ամենաանմիջական մի հարց: Թերևս հնարավոր լինի ստատուս քվոն միառժամանակ պահպանել, սակայն խիստ հավանական է, որ ռազմական տրամաբանությունը կրկին գերիշխի, մինչև որ հորիզոնում խաղաղության պայմանագիր հայտնվի: Նույնիսկ ստատուս քվոյի և ուժերի ներկա հավասարակշռության պահպանումը կարող է ռազմական գործողությունների նոր փուլ թելադրել: Երկու կողմերն էլ թե՛ Ադրբեջանը, թե՛ հայկականը, կարող են կարծել, որ ժամանակը գործում է իրենց օգտին: Երկուսն էլ սխալ են: Երկուսն էլ ի վերջո կարող են կորցնել շատ ավելին, քան խաղաղության համաձայնագրի այսօրվա խնդրահարույց հարցերի շուրջ եղած անհամաձայնություններն են: Այն համգամանքը, որ Ադրբեջանը նույնպես սխալ հաշվարկներ է անում և նույնպես շատ բան ունի կորցնելու, սփռվածքի աղբյուր չպետք է լինի որևէ հայի համար, եթե այդ ընթացքում հայկական կողմը և կորցնում է, և կորցնում է մի բան, որ ետ քերել չի լինի:

Հարկավոր է հասկանալ, որ չլուծված հակամարտությունը մսխում է քաղաքական ներուժը և քայքայում է հասարակության հիմքերը՝ ի հեճուկս բոլոր իդեալականացումների ու գաղափարախոսականացումների: Ոչ մի ժողովուրդ փախուստ չունի պատերազմի տնտեսական հետևանքներից: Բացի պաշտպանության բյուջեից պատերազմները նաև թաքնված ծախսեր են պահանջում տնտեսությունից: Ոչ մի ժողովուրդ փախուստ չունի պատերազմի քաղաքական հետևանքներից: Անկարող իրական խնդիրներով զբաղվելու՝ քաղաքական գործիչները աղճատում են իրենց տրամաբանությունն ու ծրագիրը՝ հարցերի հետ վարվելով այնպես, կարծես հակամարտությունը գոյություն իսկ չի ունեցել: Նրանք թաքցնում են իրենց բուն քաղաքականությունը և ընկնում չափազանցությունների ու ծայրահեղությունների գիրկը:

Այդ ամենից գառ, սպառազինության հետագա մրցավազքը թուլացնելու է Հայաստանի հավասարակշռված արտաքին քաղաքականությունը, քանի որ մեծացնում է նրա կախվածությունը մեկ-երկու

գաղափարախոսության, նրանց խնդրել էին զոհարել իրենց ազատությունը, իրենց նախընտրությունները և իրենց արժանապատվությունը:

Ներկան վերջապես պետք է ժամանի Հայաստանի ու Ղարաբաղի ժողովրդի համար: Այդ ժողովուրդն իրավունք ունի պատշաճ կրթություն ակնկալելու իր գավազների համար, պատշաճ առողջապահություն և ապահով ծերություն իր համար, ունի ավելի բախտավոր կյանքի իրավունքը, որին սփյուռքահայերը հասել են՝ Սփյուռք դառնալու և այդպիսին մնալու միջոցով: Սփյուռքի հայերը, իսկ եթե կուզեք՝ մահ որևէ այլ վայրի քաղաքական վերնախավի ներկայացուցիչները, Հայաստանի ու Ղարաբաղի հայերից չպետք է ակնկալեն մեկ անգամ ևս զոհարել իրենց կյանքն ու ներկան՝ ապահովելու համար այլոց մեծամոլական երազների ու անուրջների իրականացումը:

Այսօրվա պայքարը պրագմատիկ մտահոգությունների վրա հիմնված նորմալության որոնման և գաղափարախոսությունների ափ նետած մեծաշուք անուրջների միջև մղվող պայքար է, այն մղվում է Ղարաբաղի, Հայաստանի ու հայ ժողովրդի անունով և, հուսամ՝ ոչ նրանց գնով: